

CUMHURİYETİN DEVRALDIĞI TARIM YAPISININ TARİHİ OLUŞUMU HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER

Asistan Yahya Sezai TEZEL

I. GİRİŞ

Ülkeler arası ve zaman boyutunda yapılan araştırmalar, iktisadi gelişme ile sanayileşme derecesi arasında öyle güçlü bir korelasyon göstermektedir ki,¹ iktisadi gelişme sorunu sanayileşme sorunu ile adeta özdeş gibidir. Ne var ki, başarılı bir iktisadi gelişme yani sanayileşme ile tarımın gelişmesi arasında da çok yönlü ilişkiler vardır.² Başlangıçta tarım dışı kesimleri cılız olan, geri teknik ve düşük verimli bir tarım ekonomisinde, tarım dışı modern kesimlerin kurulmasında, yük bütünü ile dış kaynaklar tarafından karşılanmadıkça, tarımın sorumluluğu ve katkısı önem taşıyacaktır.

Öte yanda, pre-kapitalist tarım toplumunun iktisadi gelişmeye açılması sorununun, tarımın bu geri teknik ve düşük verimli yapısının değiştirilmesiyle doğrudan ilgili olduğu açıktır. Hatta denebilir ki, geleneksel tarım yapısının değişmesi, iktisadi gelişmenin bir ön şartı olmasa bile, en önemli öğelerinden biridir.

(1) Bak.,

CHENERY, (H. B.); Development Patterns: Among Countries and TAYLOR, (L.) Over Time, RESTAT, November 1968, s. 391-416.

TAYLOR, (L.); Development Patterns: A Simulation Study, QJE, May 1969, s. 220-41, ve

KUZNETS, (S.); Modern Economic Growth: Rate Structure and Spread,

New Haven, Yale University Press, 1966, s. 86-160.

(2) Bu konuda giderek artan sayıda yayın yapılmaktadır. İyi bir tarama (survey) çalışması için bak.,

JOHNSTON, (B. F.); Agriculture and Structural Transformation in Developing Countries: A Survey of Research,

JEL, June 1970, s. 369-404.

Türkiye'de tarım yapısının, yani tarımda geniş anlamda üretim ve bölüşüm sorunlarını etkileyen temel iktisadi, sosyal ve siyasi özelliklerin, ekonominin gelişmesini birçok noktadan kısıtladığı yaygın bir kanıdır. 1923-1950 döneminde Türk iktisadi gelişmesi üstünde yapmakta olduğumuz bir araştırma, bizde de bu kanıyı güçlendirmiştir.

Kısa bir süre sonra yayınlamayı umduğumuz ve 1923-1950 döneminde Türkiye tarımının yapısını ele alan makalede de görüleceği gibi, Cumhuriyet, içinde önemli feodal ve yarı feodal öğeler bulunan bir yapı devralmıştır. Günümüzde toplam içinde önemleri son derece azalmış olsa da, varlıklarını yer yer 1970 lere kadar sürdürebilmiş olan bu öğelerin, Türk iktisadi gelişmesinin belli özellikler göstermesinde önemli payı olmuştur.

1923 sonrası döneminde, bu öğelerin nitelik ve etkilerini kavrayabilmek için harcadığımız çabalar, bizde bunların tarih içindeki oluşumu hakkında birçok soru uyandırmıştır. İşte şimdiki makalemiz bu sorularla ilgili bazı düşüncelerimizi içerir. Makalede önce Osmanlı merkezci feodalitesini, sonra Osmanlı tarım yapısında Tanzimata kadarki bazı değişimleri, en son olarak da Tanzimat tan Cumhuriyete varan dönemdeki bazı gelişmeleri ele alan bir anlatım sırası izlenmiştir. Yazı bir genel değerlendirme ile biter.

Bu düşüncelerimizi yayınlarken, çalışmamızın kesinlikle bir Osmanlı tarım yapısı tarihi denemesi **olmadığını** belirtmek isteriz. Yazımızın tarih sanatı açısından önemli sınırları olduğunu biliyor; eksik ve yanlışlarımız için tarihçilerimizin bizi bağışlayacağını umuyoruz.

Ancak, konunun birçok yönünü dışarda bırakması, sadece ikinci elden kaynakların kısmi bir taramasına dayanmasına karşın, bize bu çalışmamızı yayınlama cesaretini veren, halâ güçlü bir KÖP-RÜLÜ romantikçiliğinden sıyrılmadıkları anlaşılan tarihçilerimiz olmuştur. Bunların çoğu Osmanlı uygarlığının '**dünyada bir tane**' olduğunu isbata kendilerini öyle kaptırmıştır ki, ellerinin altındaki arşiv malzemesinden bize verebildikleri iktisat tarihi özü, galiba çok kimseyi doyuramamaktadır. Cumhuriyetin devraldığı toplumu anlamamız için gerekli olan en önemli sorulara cevap arayan genç kuşak aydınlarının, Osmanlı iktisat ve sosyal tarihi üstünde yazılanları okurken zaman zaman nasıl karamsarlığa düştüğüne tanık olanlarımız çoktur.

Genç kuşak tarihçilerimizin, kafasındaki önemli sorulara cevap arayan ve tarihçi olmayan birinin, düşüncelerini yayınlama

cesaretini bulamayacağı bir ortama bizi bir an önce kavuşturmaları en samimi isteğimizdir. İNALCIK gibi değerli araştırmacılarımızın varlığı ise, bu ortamın yakında gerçekleşeceği yolundaki ümitleri güçlendirmektedir.

II.1 OSMANLI MERKEZCİ FEODALİTESİ

Osmanlı İmparatorluğunda aldığı özel biçime göre İslam devletinın siyasi ve sosyo-ekonomik yapısının ana hatlarına³ bakarsak, Sultan'ın, sözde ancak şeriatla sınırlanabilir olması gereken hükümdarlığı çevresinde, önceleri oldukça güçlü bir merkezci örgütlenme görülür. Osmanlılar kendi terminolojileri ile toplumda kabaca iki gruplaşmadan söz ederlerdi. Bunlardan 'askeri' denilen birinci grupta Osmanlı sivil-asker bürokratları ile ulema bulunurdu. Toplumun geri kalan ve budun ve din öğeleri açısından homojen olmayan geniş kitlesine ise 'reaya' deniliyordu. Müslüman reaya İslam devletinin toplum düzenine doğal olarak uymak zorundaydı. Müslüman olmayan reaya ise, İslam devletinin uyruğuydu. Fakat şeriatın koyduğu sınırlar içinde, yaşantısının belli yönlerini örgütlemeye özerkliğine sahipti.

Ancak önemle belirtmeliyiz ki, Osmanlı toplumundaki sosyo-ekonomik yapı, bu ilk merkezci devlet görüntüsünü ve Osmanlıların kendi terminolojilerinden doğan kaba gruplaştırmaları çok aşan bir karmaşıklık taşımıştır. Konumuz açısından bizi ilgilendiren asıl nokta, Osmanlı terminolojisinin arkasında saklı kalan bir karmaşık toplum düzeni içinde, üretimin örgütlenmesi sorunudur.

Osmanlı devlet yapısı içinde merkezci feodalitenin kurduğu, üretimi, özellikle tarım üretimini örgütleyen ve tarımın yarattığı fazlaya el koyan mekanizma ise, en belirgin hatlarıyla şöyleydi.

(3) Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bak.,
 İNALCIK, (H.), *The Nature of Traditional Society*,
 ed. WARD, (R. E.); *Political Modernization in Japan and Turkey*,
 RUSTOW, (D. A.);
 Princeton, Princeton University Press, 1964, s. 42-64;
 BERKES, (N.); *The Development of Secularism in Turkey*,
 Montreal, McGill University Press, 1964, s. 8-17;
 LEWIS, (B.); *The Emergence of Modern Turkey*,
 London, Oxford University Press, 1961, s. 1-17, 321-327;
 TOYNBEE, (A. J.); *Turkey*,
 KIRKWOOD, (K. P.),
 New York, Charles Scribner's Sons, 1927, s. 16-30, 143-4.

Arazi, şer'i ilke olarak, İslam devletinin malıydı, yani 'miri arazi' idi.⁴ Taşınamaz malların ve özellikle arazinin satılabilir özel mülk olabilmesi, bu sözde devlet mülkiyeti sistemi içinde önceleri daha az yaygın olan bazı istisnaları meydana getiriyordu. Miri Araziyi işleyen köylüler ise, tarımsal üretimi kesintiye uğratmadıkça ve feodal düzenin diğer koşullarına uydukları sürece, arazi üstünde devamlı ve babadan oğula geçen **intifa** hakkına sahipti.

Tarım üretiminin denetimi, merkezci feodalitede bu üretimden emilecek fazlanın toplanması, en yaygın biçimiyle bazı kamu görevlerinin yerine getirilmesi ve başlıca merkeze atlı asker sağlanması karşılığında 'dirlik'⁵ sahiplerine bırakılmıştı.⁶ Ancak günü-

-
- (4) 'Miri arazi' konusunda fazla bilgi için bak.,
 BARKAN, (Ö.L.); Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri,
 Ankara, Çığır Mecmuası Neşriyatı, 1937;
 —————; Türkiye'de Toprak Meselelerinin Tarihi Esasları,
 Ülkü Dergisi, 11 (61, 63, 64), 1938;
 —————; XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, C. I, Kanunlar
 İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1943;
 CİN, (H.); Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşmesi,
 Ankara, AHF Yayını, 1969;
 İNALCIK, (H.); İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi,
 İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, 1 (1), 1959, s. 29-46.
 ERDEMLİ, (S.); Millî Emlâk Osmanlı Devletinin Kuruluşundan TAN, (C.N.) 1.7.1964 tarihine kadar uygulanan hükümler,
 Ankara, TTOSOTBB Yayını, 1964.
- (5) Osmanlı teşkilât tarihinde geniş anlamıyla 'dirlik' terimi, devlete ait bir hizmeti yapmakla görevlendirilen kimselere tahsis edilen her türlü geçim kaynağını içerir. Ancak bu makalede 'dirlik' biraz daha dar bir anlam karşılığında kullanılmıştır. Biz bu terimle, belli bir sınıfın arazi üzerinde yapılan üretimden doğan geçim kaynağını, tarımsal fazlanın bir denetim ve kullanılması düzeni olarak 'tımâr' sistemini kasdetmekteyiz. 'Dirlik' hakkında kısa bilgi için bak.,
 GÖKBİLGİN, (T.); 'Dirlik' maddesi,
 Meydan-Larousse, 3, s. 737.
 AKDAĞ, (M.); Türkiye İktisat Tarihi, C. II,
 Ankara, DTCF Yayını, 1971, s. 251-260.
- (6) AKDAĞ'a göre, bir dirlik sahibi, dirlik gelirinin ilk beşbin akçelik kısmından sonraki her beşbin akçesi için bir 'cebeli' ya da başka deyişle 'sekban' beslemek ve donatmak zorundaydı. 5000 akçenin altındaki dirliklerin sahibi olan tımarlı sipahiler ise, sefere yalnız giderdi. Bak,
 AKDAĞ, (M.); Celâli İsyanları 1595-1603,
 Ankara, DTCF Yayını, 1963 s. 81.

müzde halâ, merkezci devlet - dirlik sahipleri - köylüler arasındaki ilişkinin niteliği, yani 17 nci yüzyıla kadarki Osmanlı toplumunda sosyo-ekonomik oluşumun belirleyici niteliği hakkında bir görüş birliği yoktur. Farklı görüşlerin kümeleştiği üç ayrı hipotez sırasıyla şunlardır: Osmanlı toplumunda sosyo-ekonomik oluşum (a) sui generis-kendine özgüydü,⁷ (b) Asya tipi üretim biçimindeydi,⁸ (c) doğal olarak kendine özgü bazı ayrıntıları olan merkezci feodaliteydi.⁹

LYBYER, ise tımarlarda her 3000, zeamet ve haslarda her 5000 akçeye bir 'cebeli' hesaplandığını söylüyor.

LYBYER, (A.H.); "Feudalism" maddesinin "Saracen and Ottoman" bölümü,

ESS, Vol. 6, s. 210-3.

- (7) Bu görüşün önde gelen savunucuları KÖPRÜLÜ, (F.), BARKAN, (Ö.L.), AKDAĞ, (M.) ve BERKES, (N.) dir. Ancak yer yer Asya despotluğundan söz eden BERKES, Asya Tipi Üretim yaklaşmasının bir savunucusu olarak da yorumlanabilirse de, bizce Osmanlı İmparatorluğunda kendine özgü bir sosyo-ekonomik oluşumun varlığını önermektedir. Bak.,

KÖPRÜLÜ, (F.); Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar,

Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, 1 (1), 1931, s. 164-312,

—————; Osmanlı Devletinin Kuruluşu,

Ankara, TTK. Yayını, 1959;

BARKAN, (Ö.L.); 1937;

—————; 1938;

—————; 1943;

—————; Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü,

Ülkü Dergisi, 10 (49-59), 1937-1938.

—————; Türkiye'de Servaj Varmıydı?,

TTK Belleten, 20 (78), 1956, s. 237-46.

AKDAĞ, (M.); Türkiye'nin İçtimai ve İktisadî Tarihi, C.I,

Ankara, DTCF Yayını, 1959;

—————; 1971.

—————; Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti, Kısım I ve Kısım II,

TTK Belleten, 13 (51), 1949, 14 (55) 1950;

BERKES, (N.); Türkiye İktisat Tarihi, Cilt I ve II,

İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969-1970; Ayrıca bak.,

CİN, (H.); a.g.e.

- (8) Asya Tipi Üretim Biçimi modeli hakkında bak.,
MARX, (K.); Pre-Capitalist Economic Formations,
London, Lawrence and Wishart, 1964; bu eserin Türkçe çevirisi için,
—————; Kapitalizm öncesi Ekonomi Şekilleri,
Ankara, Sol Yayınları, 1967;

Kanımızca doğru olan üçüncü hipotezi destekleyen önemli bulgular vardır. Bu bulguların hemen hepsinin 'kendine özgücüler' ta-

GODELIER, (M.); Asya Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimleri, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1966.

Marx, bu modeli ilkel komünist toplum-köleci toplum-feodal toplum-kapitalist toplum-sosyalist toplum şemasının adeta dışında kalan bir biçimde ve fazla üstünde durmayarak öne sürmüştür. 19 uncu yüzyıl içinde, hakkında yeterli bilgi edinilme olanağı bulunmayan bazı antik çağ Ön Asya toplumları ve 19 ncu yüzyıla kadar sürmüş bazı Asya toplumları için öne sürdüğü hipotezden oluşan bu modelin, gelişen tarih bulguları karşısında anlamından çok şey yitirdiği söylenebilir. İşte bu modelden hareket ederek Osmanlı sosyo-ekonomik oluşumunu açıklamaya çalışanlar arasında, DİVİTÇİOĞLU, (S.), KÜÇÜKÖMER, (İ.), ve SENCER, (M.) önde gelir. Bak.,

DİVİTÇİOĞLU, (S.); Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, İstanbul, İF Yayını, 1967;

KÜÇÜKÖMER, (İ.); Düzenin Yabancılaşması, İstanbul, Ant Yayınları, 1969;

SENCER, (M.); Osmanlı Toplum Yapısı, İstanbul, Ant Yayınları, 1969.

- (9) Türkiye'de asıl 1960 sonrasında yaygınlaşan bu görüşün bazı isimleri olarak ŞANDA, (H.A.), AKSOY, (S.), AVCIOĞLU, (D.) sayılabilir. Görüş katılan eserler için bak.,

STAVRIANOS, (L.S.); The Balkans Since 1453.

New York, Holt, Rinehart and Wilson, 1958, s. 99-101;

VELAY, (A. Du); Essai sur L'Histoire Financière de la Turquie, Paris, Arthur Rousseau, 1903, s. 31-6;

GIBB, (H.); Islamic Society and the West, A Study of the Impact of BOWEN, (H.) Western Civilization on Muslim Culture in the Near East, Vol. I,

London, Oxford University Press, 1950, s. 235-58;

POLIAK, (A.N.); Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon, 1250-1900.

London, Asiatic Society, 1939, passim;

TÖKİN, (İ.H.); Türkiye Köy İktisadiyatı, Bir Millî İktisat Tetkiki, İstanbul, Kadro Mecmuası Yayını, 1934, s. 152-76;

ŞANDA, (H.A.); Reaya ve Köylü, (1931).

İstanbul, Habora Kitabevi, 1970, passim;

AVCIOĞLU, (D.); Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968, s. 9-12.

AKSOY, (S.); Türkiye'de Toprak Meselesi,

İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969, s. 20-47;

BEŞİKÇİ, (İ.); Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller,

İstanbul, E Yayınları, 1969, s. 69-102;

VAN NIEUWENHUIJZE, (C.A.O.); Contacts Between Near East and West and the Problems of Modernization,

rafından ortaya çıkartılmış olması da ilginçtir. Dirlik sahipliğinin daha başlangıçtan itibaren yer yer babadan oğula geçerlik¹⁰ ve mali işlerde kısmi özerklik¹¹ nitelikleri kazanma yönünde geliştiği görülmektedir. Bu dirlik sahipleri ise, tarım fazlasını köylülerden, ürün ve emek rantı biçiminde almaktaydı. Köylülerin, dirlik sahibinin çiftliğinde çalışma, ürünlerini taşıma gibi angarya yükümlülükleri vardı.¹² Köylüler, tımar sahibinin iznini almadan tımar hudutla-

ed. VRIES, (E.de); Essays on Unbalanced Growth, A Century of Disparity and Convergence,

The Hague, Mouton and Co., 1962, s. 167-8.

Bu arada, önemli bir araştırmacımız olan MARDİN'in kanılarının çelişkili olması dikkat çekicidir.

MARDİN, (Ş.); Historical Determinant of Stratification, Social Class and Class Consciousness in Turkey,

Ankara, Faculty of Political Sciences, (tarihsiz teksir) de, önce Osmanlı feodal ordusundan söz etmekte (s. 9), hemen arkasından Osmanlılarda feodalizmin olmadığını öne sürmekte (s. 11), bir sonraki sayfada «The Empire embodied truly feudal structures at a number of points» demektedir. Mardin'in son yıllarda Asya Tipi Üretim Tarzı modeline bir hayli sempati duyduğu anlaşılmaktadır. Bak.,

MARDİN, (Ş.); «Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi, Bugünkü ve Yarının Türk Toplum Yapısı» Bildirisi Üstüne Düşünceler,

Mimarlar Odası Mimarlık Semineri - 1969.

Ankara, Mimarlar Odası Yayını, 1970, kitap sayfaları numarasızdır. Değerli Türk tarihçisi İNALCIK'a gelince, çeşitli yayınlarında açıkça belirtmese de, 15 Aralık 1971 de ODTÜ'deki konferansında olduğu gibi, 15 ve 16. yüzyıllarda Avrupa toplum yapısı ile Osmanlı toplum yapısı arasındaki benzeşimlere dikkat çekmesi, son yıllardaki tutumuyla onun bu guruptan sayılmasına izin verebilir.

- (10) NEŞRİ; Kitab-ı Cihan-Numa, [15. yüzyıl], Ankara, DTCF Yayını, 1949, s. 112-113;
KÖPRÜLÜ, (F.); 1959, s. 78, 109;
M.D'OHSSON; Tableau Général de l'Empire Ottoman, III e Vol., Paris 1820, s. 414'e atfen,
AKSOY, (S.), s. 26;
CİN, (H.); s. 75-77, 227-63;
LYBYER, (A.H.); s. 212;
SENCER, (M.); Toprak Ağalığının Kökeni, İstanbul, Tel Yayınları, 1971 s. 72-3, 75, 188-97.
- (11) BARKAN, (Ö.L.); Osmanlı İmparatorluğunun Bütçelerine Dair Notlar, İÜİFH, 15 (1/4), 1953-1954, s. 244-5.
- (12) «... reaya, kulluk denilen bir takım hizmetleri yerine getirmek mecburiyetinde olan çiftçi reayadır... Üç gün şahsi hizmet veya yerine 3 akçe, bir araba ot veya karşılığı 7 akçe, yarım araba saman veya karşılığı 7 akçe, bir araba odun veya karşılığı 3 akçe, araba ile hizmet veya karşılığı 2 akçe. Bunların yekûnu 22 akçe eder. Bu hizmet-

rı dışına çıkamaz, çıkarlarsa zorla geri getirilirlerdi.¹³ Asıl konumuz açısından, daha fazla ayrıntıya girmeyip tarım fazlasının Osmanlı düzeninde ne tür bir sosyo-ekonomik oluşum içinde realize edildiğini bizce ortaya koyan bu önemli bulgularla yetinmekte yarar vardır. Denilebilir ki, bir yandan güçlü bir Osmanlı romantizmini açığa vuran 'kendine özgüçülük', öte yandan ünlü bir romancının romantizmi ile bir hayli karışık olan 'Osmanlı Asya tipi üretim tarzıcılığı', yukarıdaki temel bulgularla ilgili soruları cevapsız bırakmaktadır.¹⁴

Ancak, 15 ve 16 ncı yüzyıllarda bile Osmanlı feodalitesinin merkeziliğinden söz ederken ihtiyatlı olmak gerekir. Osmanlı sosyo-ekonomik oluşumunda merkezin en güçlü görüldüğü dönemlerde, düzenin merkezci olmayan önemli unsurları içerdiği gözden kaçırılmamalıdır. 15 ve 16 ncı yüzyıllarda bu unsurların varlığından ötürüdür ki 17 nci yüzyıldan itibaren merkezci olmayan yeni bir Osmanlı feodalitesi, oldukça kolaylıkla düzenin hakim biçimi haline gelebilmiştir.

Hem Selçuklu, hemde Osmanlı Sultanları, beğendikleri kişilere dirliklerini ödül olarak 'temlik' etme işlemine sık sık başvurmuşlardır.¹⁵ Böylece vergileri 'malikâni' olan araziler özel mülk haline dönüşmüş, yani satılabilir ve vakfedilebilir arazi olmuştur. Fatih'in hükümdarlığı sırasında 'miri' araziden bu yolla 'mülk' ve 'vakıf'a çevrilmiş olan arazilerin, merkezci feodalizmi tehdit edecek boyutlara ulaştığı, Fatih'in 'miri' araziden yapılan 'vakıfları' fesh etmesinden anlaşılmaktadır. Ancak bu kısa ömürlü olmuş, II. Beyazıd 'mensuh' yerleri vakıflara geri vermiştir.¹⁶

Mülk arazi yanında, 15 ve 16 ncı yüzyıllarda merkezci olmayan bir diğer çok önemli unsur ise vakıflardır. Genellikle camiler, tek-

---

ler köylünün sipahi için yerine getirmek mecburiyetinde olduğu hizmetlerdir.»

İNALCIK, (H.); Adaletnameler,

TTK Belgeler, 2 (3/4), 1965, s. 55, bak ayrıca bu eserin s. 67-9 ve, ŞANDA, (H.A.); s. 56-7;

BARKAN, (Ö.L.); 1943, s. 297-9;

AKDAĞ, (M.); 1971, s. 258.

(13) BARKAN, (Ö.L.); 1937-1938, s. 109-10;

ŞANDA, (H.A.); s. 51;

AKSOY, (S.); s. 31-2;

(14) Esasta, Osmanlı düzeni açısından her iki yaklaşım, romantizm yönünden, galiba bir yöneliş ortaklığına sahiptir.

(15) AKDAĞ, (M.); 1971, s. 267

(16) ibid., s. 273-4;

keler, zaviyeler gibi din kurumları etrafında bazı kamu hizmetlerinin yürütülmesi için gelir kaynakları tahsisi demek olan vakıflar, esasta başlangıçtan itibaren özel mülkiyetin merkezci hükümete karşı korunma aracı olmuştur. Her an servetlerinin 'müsadere' edilip merkez hazinesine aktarılması tehdidiyle yaşayan Osmanlı zenginleri, özellikle zengin devlet görevlileri, hukuk içi ve hukuk dışı yollarla mülk edindikleri arazileri 'vakfa' çevirip, vakıf gelirlerinden bir kısmı ile ailelerine merkeze karşı korunmuş bir irsi gelir kaynağı sağlamıştır. Tarım kesiminde vakıfların yaygınlaşmasında, tekke ve zaviyelerin de büyük bir rolü olmuştur. Avrupa'nın Hıristiyan kilise feodalizmine benzer bir şekilde, İslam tekke feodalizminde binlerce köy, din kurumlarının denetimi altına girmiştir.¹⁷ Örneğin Hacı Bektaş'daki bir Bektaşî tekkesinin 362, Merzifon'daki bir başka Bektaşî tekkesinin ise 365 köyün geliriyle geçindiği görülmüştür.¹⁸ 1530 - 1540 'tahrirlerine' göre, Batı Anadolu'da, sayım konusu olan vergi ve diğer gelirlerin % 17'si vakıfların elindedir. Hüdavendigâr (Bursa) livasındaki 1966 köyden 477'si, Kütahya'daki 1071 köyden 166'sı, Karahisar-ı Sahip (Afyon) deki 629 köyden 118'i vakıf köyüdür. Bu sayımlara göre, Karaman'da vergi ve diğer gelirlerin % 14'ü, bugünkü Amasya, Çorum, Sivas, Trabzon, Malatya yörelerinin oluşturduğu Rum vilayetinde % 16'sı 'vakıflaşarak' merkez hükümetinin denetiminden çıkmıştır.¹⁹

Malikâneler ve Vakıflar yanında, 'dirlik' sistemi içinde de merkezin gücünün bir hayli zayıf olduğu unsurlar vardır. Bunların başlıcası, hasların hepsinin ve zeamet ve tımarlardan bazılarının oluşturduğu 'serbest' dirliklerdir. Bunların sahipleri, dirliklerine ait köylerin asayişini de korumayı üstlenmiştir. Buna karşılık, bunların köylüler ve tarım fazlası üstündeki yetkileri 'serbest olmayan' dirlik sahiplerine göre daha çok olmuştur.²⁰ Ayrıca Anadolu'nun bazı bölgelerinde kendisi sefere gitmeyip yerine belli sayıda 'cebeli' asker gönderen, tımarı elinden alınıp başkasına verilmeyen, mirascısına intikal eden 'mülk' tımarlılarına da rastlanılmıştır.²¹

(17) BARKAN'ın bir incelemesinde ele aldığı bazı büyük İstanbul cami ve imaretlerin 1489-1490'da yaklaşık olarak 700,000 düka altınlık yıllık gelirinin % 65'inin köylerden gelmiş olması ilginç bir örnektir. Bak., BARKAN, (Ö.L.); Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar, İÜİFM, 23 (1/2), 1962-1963, s. 253.

(18) TÖKİN, (İ.H.); 1934 s. 163-4.

(19) BARKAN, (Ö.L.); 1962-1963, s. 242.

(20) AKDAĞ, (M.); 1971 s. 88, 296, 319.

(21) CİN, (H.); s. 74.

15 ve 16 ncı yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunun merkezci olmayan feodal unsurlar içermesinin önemli bir nedeni, hem Doğu'da hemde Avrupa'daki genişlemeler sırasında yerel feodal ögelere karşı takınılan tavırla ilgilidir.

Anadolu'da Osmanlı egemenliğini kendi arzusu ile kabul eden bazı yerel feodal beyler, bölgelerini 'ocaklık' olarak irsi valilikle yönetme yetkisini kazanmışlardır. Örneğin Osmanlılar 1516'da Adana yöresindeki Ramazanoğulları beyliğini işgal ettiklerinde, Adana ocaklık olarak Ramazanoğullarına bırakılmıştır. Bu aile Osmanlıların 'vassal'ı olarak 1608'e kadar Adana'yı yönetmiştir.²² Gene 16 ncı ve 17 nci yüzyıllarda Osmanlı egemenliğini tanıyan Cizre, Genç, Bitlis, İmadiye, Mahmudiye, Hakkâri, Eğil, Palo bölgeleri 'serbest miri-miranlık' yarı bağımsız 'mülk' sancaklar halinde yerel beylere bırakılmıştır. Aslında, Bitlis yöresinde 14 üncü yüzyıl başlarından beri hüküm süren Ruzheki Kürt Beyliği üstünde, 1847 ye kadar ancak sözde bir Osmanlı egemenliği olmuştur. 17 nci yüzyıl ortasında Bitlis'i gören bir Avrupalı gezgin, Bey'in ne Osmanlılara ne İranlılara bağımlı olduğunu, 20-25,000 kişilik bir ordusu bulunduğunu yazmıştır. Bu bölgede doğrudan Osmanlı yönetiminin kuruluşu 1847 de başlamıştır.²³ Ayrıca Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da, Osmanlılara bağlılık gösteren diğer Kürt beylerine gene yurtluk ocaklık olarak geniş araziler verilmiştir. Bu bölgedeki aşiret reislerine irsi dirlikler dağıtılmıştır.²⁴ 1577-1589 döneminde Doğu sınırlarında ve Kafkasya'da İran'dan kazanılan araziler de, mülkiyet yoluyla tasarruf edilebilir irsi yurtluk ocaklık şeklinde yerli beylere bırakılmıştır.²⁵

15 ve 16 ncı yüzyıllarda Rumeli'de ve hattâ Anadolu'da toplam içinde önemli bir yer tutmuş olması gereken Hıristiyan köylerde de merkezci olmayan feodal unsurlar varlıklarını sürdürmüştür. Os-

(22) UZUNÇARŞILI, (İ.H.); Osmanlı Tarihi, C. III, Kısım 2, Ankara, TTK Yayını, 1954, s. 290, dn. 2. Ayrıca bak., EI, Vol. I, 'Adana' maddesi, s. 182.

(23) UZUNÇARŞILI, (İ.H.); Osmanlı Tarihi, C. II, Ankara, TTK Yayını, 1964, s. 580; LEWIS, (G.L.); 'Bidlis' maddesi, EI, Vol. I, s. 1207.

(24) UZUNÇARŞILI, (İ.H.); loc. cit., s. 581; İSKÂN KANUNUNUN 2-V-1932 TARİHLİ 'ESBABI MUCİBE LAYİHASI', TBMMZC, Devre IV, C. 23, s. 87 ye ek mazbata, s. 2.

(25) UZUNÇARŞILI, (İ.H.); 1954, s. 290, dn. 4, 5.

manlılar birçok kilise ve manastır vakıflarına genellikle dokunmamış ve özellikle Rumeli'de kilise feodalizmi yer yer devam etmiştir.²⁶ Ayrıca Bosna, Sırbistan, Makedonya, Macaristan ve Trabzon gibi bölgelerde, yerel Hıristiyan beyler 'tımara' sistemine dahil edilerek, Hıristiyan sipahiler' halinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Öte yanda Bosna-Hersek'deki feodal beylerin çoğu güçlerini İslâmlaşarak korumuşlardır.²⁷ Bu arada, Sokullu'nun himaye ettiği Mişel Kantogüzen adlı bir Rum'un Anadolu'da yüzlerce köye malik bulunduğunun kaydedilmiş olması örneği de dikkat çekicidir.²⁸

Osmanlı feodalitesinde merkeziliğin ağır bastığı dönemlerde dahi, merkezci olmayan bu feodal unsurların varlığı unutulmamalıdır. Bunların dışında İNALCIK'ın değerli çalışmaları sonucu, 15 ve 16 ncı yüzyıllarda Osmanlı sosyo-ekonomik yapısında görülmüş olan ticaret, tarım, hatta sanayi kapitalizmi yönündeki ihmal edilemeyecek bazı gelişmeler de, daha sonraki 'yeni feodalleşme' sürecinde kaybolup gitmiş olmalarına karşın, merkezci feodalitenin içerdiği unsurlar arasında mutlaka dikkate alınmalıdır.²⁹

Osmanlı tarım yapısından Cumhuriyete kadar uzanan sürecin başlangıcındaki merkezci feodalizm, ne var ki 17 nci yüzyıldan itibaren giderek dağılmış, ve yerini bir 'yeni feodalizm' almıştır.

III.1. OSMANLI TARIMININ YAPISINDA 1838'e KADAR Kİ DEĞİŞMELER

İki ayrı dönemde, 15 ve 16 ncı yüzyıllar ile 17 ve 18 nci yüzyıllarda Osmanlı tarımının yapısı incelenirse, arada belirgin bir fark

(26) COLES, (P.); *The Ottoman Impact on Europe*, London, Thames and Hudson, 1968, s. 44-5;

UZUNÇARŞILI, (İ.H.); *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara, TTK Yayını, 1961, s. 504.

(27) Rumeli hakkında önemli bilgiler için bak.,

İNALCIK, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, I, Ankara, TTK Yayını, 1954, s. 137-84, ayrıca bak.,

UZUNÇARŞILI, (İ.H.); *Osmanlı Tarihi*, C. I, COLES, (P.); s. 114;

MITRANY, (D.);

"Land Tenure" maddesinin "Eastern Europe and Near East" bölümü, ESS, Vol 9, s. 100-1.

(28) KARAMURSAL, (Z.); *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara, TTK Yayını, 1940, s. 6-7, dn. 3.

(29) İNALCIK, (H.); *Capital Accumulation in the Ottoman Empire*, JEH, 29 (1), March 1969, s. 97-140, passim.

görülür. Osmanlı merkezci feodalizmi, 1570 lerden sonra, ekonomisini ve devlet kurumlarını temellerinden sarsan bir buhrana sürüklenmiştir. Bu buhrandan sonra Osmanlı merkezci feodalizmi hemen dağılmamışsa da, merkezci hükümete karşı adeta yarı bağımsız yerel 'ayan' - 'derebeyi' aileleri, bir çok bölgede arazi üstünde yeni bir feodal denetim kurmuştur. Bu 'yeni-feodalleşme' süreci, Doğu Anadolu'da köylüleri 'yarı-köle' haline getirecek bir nitelik kazanmış; bazı bölgelerde ise küçük köylü mülkleri yerleşirken tarımsal emeği sömürmenin yeni biçimi, faizcilik ve mübadele ilişkilerinde yoğunlaşmıştır. Özetle, bu ikinci dönemde Türkiye tarımının yapısı, arazi-büyük arazi sahipleri-köylüler-merkezci devlet-mübadele ve kredi piyasaları arasındaki ilişkiler açısından, 15 ve 16 ncı yüzyıllarda pek görülmeyen yeni nitelikler kazanmıştır. Tarımın yapısında 17 ve 18 inci yüzyıllarda ortaya çıkan bu nitelikler, 19 uncu yüzyıldaki önemli gelişmelere rağmen Cumhuriyetin içine kadar uzanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda 16 ncı yüzyıldan sonra yeni feodal unsurların, nasıl bir süreç içinde ve hangi önemli faktörlerin etkileşmesi altında ortaya çıktığı, bu unsurların niteliklerinin incelenmesi kadar önemli bir sorundur. Aşağıda bu sorunu kısaca tartışmaya çalışacağız. Ancak hemen belirtelim ki, «Osmanlı toplumu niçin sanayi kapitalizmine geçemedi?» gibi çekici bir konu, tarımın yapısındaki değişmelerle doğrudan ilişkili olduğu halde, burada ele alınmayacaktır. Yani aşağıdaki tartışmanın amacı Osmanlı iktisat tarihinin belki de en önemli sorusuna cevap bulmak değildir. Bu tarihin sözünü edeceğimiz bazı bölümleriyle ilgimiz, doğrudan değil, dolaylıdır.

III.2. MERKEZCİ FEODAL DÜZENİN DAĞILMASINA YOL AÇAN BAZI ETKENLER.

1570 lerden sonra girdiği buhranda Osmanlı merkezci feodalizmi hemen yok olmamış; giderek zayıflayan varlığını bir anlamda Cumhuriyete kadar sürdürmüştür. Ancak 17 ve 18 nci yüzyıllar boyunca bu feodalizmin ekonomik, sosyal ve siyasi kurumları sürekli olarak bozulmuş, zayıflamış, yer yer ortadan kalkmıştır. Bu anlamda da 17 ve 18 inci yüzyıllar, Osmanlı merkezci feodal düzeninin dağılma dönemidir.

Osmanlı ekonomisinin 1570 lerden sonra girdiği buhranın nedenleri birden fazladır. Aslında, çok sayıdaki nedenler, Osmanlı

sosyo-ekonomik düzenini karmaşık bir karşılıklı etkileşme süreci içinde değiştirmiştir. Ancak burada, bu sürecin çözümlenmesi açısından bizce en önemli dört etkeni tartışmakla yetineceğiz. 16 ncı yüzyıl içinde Osmanlı İmparatorluğundaki nüfus hareketleri bunlardan biridir. İkinci olarak dikkatimizi çeken etken, Osmanlı savaş girişimlerinin ölçeğinde ve niteliklerinde 16 ncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli bir değişme olması ve bu dönemde merkezden maaş alan askeri bürokrasinin adeta yeni bir sınıf olarak devlet kurumları ve politikası karşısında büyük bir güç kazanmasıdır. Birbiriyle sıkı ilişkisi olan diğer iki etken ise, 16 ncı yüzyılın ikinci ve 17 ncı yüzyılın ilk yarısının büyük fiyat enflasyonu ve gene bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında bir dizi yeni dış ekonomik ilişkilerin gelişmesidir. Şimdi bunları kısaca ele alalım.

III.2.1 OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA 16 NCİ YÜZYIL NÜFUS ARTIŞLARI.

16 ncı yüzyıl içinde Osmanlı İmparatorluğunun hem Avrupa hem de Asyadaki nüfusunun önemli artışlar gösterdiği anlaşılmaktadır.³⁰ BARKAN'a göre 1520-1535 ile 1570-1580 yılları arasındaki elli senelik dönemde, toplam nüfus (kır+şehir) Anadolu illerinde % 66, bir kısım Rumeli sancaklarında % 71 oranında artmıştır. Aynı dönemde İmparatorluğun İstanbul, Halep ve Şam dışındaki 12 büyük şehrinin nüfusundaki artış ise % 90 oranındadır.³¹

15 ve 16 ncı yüzyıllarda Avrupa'nın en büyük şehri olan İstanbul'un nüfusu da büyük bir artış göstermiştir. COLES'a göre 1453'de 100,000'den azken, 16 ncı yüzyılın sonunda 500,000 ile 800,000 arasındadır.³² LEWIS ise, 1593 yılı için 1,231,000 rakamını vermektedir.³³

(30) Bu makaleyi yazarken (Aralık-1971), Osmanlı İmparatorluğunda 16 ncı yüzyıl nüfus eğilimlerini inceleyen yeni bir kitabı «COOKS, (M.); Population Trends in the XVI th Century Ottoman Empire, London, Oxford University Press, 1971.» okuma olanağı bulamadığımızı belirtmek isteriz.

(31) BARKAN, (Ö.L.); XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri, TTK Belleten, 34 (136), Ekim 1970, s. 590, dn. 25.

(32) COLES, (P); s. 47.

(33) LEWIS, (B.); 1963, s. 101-2.

Bu bulguların akla getirdiği ilk soru, nüfus artarken, tarım arazisinde yeterli bir artış sağlanamaması sonucu, tarımda geleneksel teknoloji ile elde edilebilecek olan maksimum ortalama ürünü (O/N) veren emek (N) arazi (L) oranının (N/L) bozulmuş, yani N/L'deki artış yüzünden O/N'nin azalmış olması ihtimaliyle ilgilidir. 16 ncı yüzyıl Osmanlı tarihinde durumun böyle olduğunu gösteren önemli kanıtlar vardır. Yukarıdaki nüfus artışıyla ilgili verilerin belirttiği, bu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda ve özellikle Anadolu'da meydana gelmiş olan şehirleşmeyi, şehirlerdeki üretken istihdam olanaklarının artışı ile açıklamak zordur. Şehirlerdeki nüfus artışının, köylerin fazla nüfusu şehirlere itmesinin bir sonucu olduğu varsayımı daha gerçekçidir. 16 ncı yüzyılın ortalarında çift bozanların arttığı,³⁴ köylerden gelen binlerce gencin, yarı aylak insanlar halinde şehirlerdeki medreseleri doldurduğu, medreselerin normal kapasitelerinin bir kaç misli öğrenci kaydetmek zorunda kaldığı,³⁵ iş bulma olanağından yoksun bu köy asıllı medrese öğrencilerinin Anadolu'da suhte (medrese öğrencisi) ayaklanmaları çıkardıklarını (1575-1597) bilmekteyiz.³⁶ Suhte olaylarının yanısıra Anadolu'yu asıl allak bullak eden Celâli ayaklanmalarında ise (1575-1610), isyancı liderlerin çevresinde araziyle ilişkisi kesilmiş, «çift bozan» olmuş onbinlerce köylünün toplanabilmesi de ayrıca dikkati çekmektedir.³⁷ Anadolu'da bu tür ayaklanmaların daha küçük ölçekli ilk örneklerinin 1575'den çok önce ortaya çıkması da³⁸ ilginçtir. Bir başka kanıt, 16 ncı yüzyılın ikinci yarısında maaşlı Osmanlı askerlerinin sayısındaki artıştır. İlerde ele alınan bu artışın hepsini, Osmanlı savaş eylemlerinin ölçeğinin büyümüş olmasının gerektirdiği, zorunlu bir artış olarak açıklamak bize göre yanlıştır. Kanımızca, bu yüzyılın ikinci yarısında maaşlı askerlerin, yıllık reel gelirleri azaldığı halde,³⁹ sayılarının artması⁴⁰ köyün fazla nüfusu itmesini de gösterir. Diğer bir kanıt ise, İmparatorluğa yeni eklenen Avrupa ve Kuzey Afrika bölgelerine Anadolu'dan ihmal

(34) AKDAĞ, (M.); 1950, s. 377-89.

(35) AKDAĞ, (M.); 1963, s. 44.

(36) ibid., s. 85-108.

(37) ibid., s. 109-257.

(38) ibid., s. 68-72;

ÖZTUNA, (T.Y.); Türkiye Tarihi, C.6.

İstanbul, Hayat Kitapları, 1965, s. 173-6.

(39) 1567-68 de yeniçerilerin yıllık ortalama maaş tutarı adam başına 45 altın, 1582-83 de 34 altın, maaşlı sipahilerin ise 1567-68 de 113 altın, 1582-83 de 99 altındır. Bak.,

BARKAN, (Ö.L.); 1970, s. 603;

(40) infra., s. 248 9.

edilemeyecek bir 'çift bozan' göçü olduğunun görülmesidir.⁴¹ Bu yüzyılda Anadolu'da N/L'deki artış yüzünden, O/N'nin azalmış olduğu varsayımını destekleyen bir başka bulgu, Osmanlıların 15 inci yüzyıl sonlarında Kırım'ın hububat fazlasına ulaşmış olmalarına karşın, kıtlıkların İstanbul ve Anadolu'da, özellikle 1550 lerden sonra eskiye göre daha sıklaşmasıdır.⁴² Ancak bunun, N/L'deki artış yüzünden O/N'de meydana gelen düşüşleri yansıtabileceği kadar, ilerde göreceğimiz gibi bu dönemde Avrupa'nın Anadolu'dan eskiye göre daha çok hububat emmiş ve gene bu dönemde hayvan tarımcılığının hububat ekimi aleyhine genişlemiş olmasını da yansıtabileceği gözden kaçmamalıdır.

III.2.2. 16 ncı YÜZYILDA OSMANLI SAVAŞ GİRİŞİMLERİNDEKİ GELİŞMELER.

16 ncı yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğunun genişlemesi iyice yavaşlamıştır. Bir yanda, Osmanlılara karşı koymakta olan güçler, Avrupadaki kapitalistleşme ve teknolojik gelişmenin ürünü olan yeni askeri araç ve yöntemlerle donanırken, öte yanda Osmanlı askeri örgüt ve yöntemleri bir sınıra dayanmış gibidir. Osmanlı arazi genişlemesi genellikle, kışı İstanbul'da geçiren daimi maaşlı ordunun, her ilkbaharda tımarlı sipahi ordusunu da yanına alıp başlattığı ve sonbaharda bitirdiği yıllık seferlerle başarılmıştır. Kanuni döneminde ulaşılan sınırlar ise bu tür girişimlerde Osmanlı askeri kapasitesini tüketen mesafelerdedir. Osmanlı ordusunun 16 ncı yüzyılda İstanbul'dan Macaristan'a gidebilmesi 90 ile 100 gün, gidip dönmesi ise 6 ayı aşan bir yolculuk gerektirmekte; Osmanlılar normal olarak Nisan ortasında başlayıp Ekim sonuna kadar süren 7.5 aylık sefer mevsimlerini, savaşmaktan çok yürümekle geçirmektedir. Aynı durum Akdenizde de söz konusudur. Osmanlı merkez donanmasını oluşturan teknoloji ve örgüt, Osmanlıların İtalya'nın batısında devamlı bir deniz egemenliği kurabilmesini imkânsızlaştırmıştır.⁴³ Özetle denebilir ki, 16 ncı yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlıların Avrupa, Kafkaslar, İran ve Akdenizde bazı yeni araziler ele geçirmelerine karşın, Kanuni'nin son yıllarından itibaren askeri girişimlerinin amacı genişlemek-

(41) 16.yy. ortalarında 20,000 çift bozannın Cezayire gitmiş olması buna bir örnektir. Bak.,

UZUNÇARŞILIZ, (İ.H.); 1954, s. 294.

(42) AKDAĞ, (M.); 1963, s. 48-58;

(43) COLES, (P.); s. 102-5.

ten çok, ortaya çıkan güç dengesinin Osmanlılar aleyhine bozulmasını önlemek olmuştur.

Osmanlılar 16 ncı yüzyıl içinde kazandıkları yerleri Müslüman Türklerle kolonize etmemiş ya da edememiştir.⁴⁴ Bunun yerine, yeni arazileri savunmak için sınırlarda çok sayıda garnizon ve kaleler kurulmuştur. Sürekli savaşlar, bu garnizon ve kale girişimleri ve gelişen askeri teknoloji merkez hükümeti için büyük bir harcama yükü ifade etmiştir. 1595 de 22,000,000 dukaya sahip olan Pağışah İ Hazinesi 1622 de tamamen boşalmış olduğu için, culüs bahşışının ancak saraydaki altın ve gümüş eşyaların eritilmesiyle dağıtılabilmesi, 17 inci yüzyıl başlarında savaşların Osmanlı hükümetine neye malolduğunun ilgi çekici bir göstergesidir.⁴⁵ Uzun savaşlar, 16 ncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren artık büyük 'ganimet'ler sağlamamış, merkez hükümetin gelirlerinde de bu yeni harcama yükünü karşılayabilecek bir artış olmamıştır.⁴⁶ Bu durum Çizelge 1 de açıklıkla görölmektedir.

16 ncı yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı savaş girişimlerinin niteliği, garnizonlarda çok sayıda maaşlı asker gerektiren ve timarlı sipahilerin önemini azaltan bir yönde değişmiş; maaşlı ordunun ölçeği büyümüş,⁴⁷ ve merkez hükümetinin yıllık mali hesapları önemli açıklarla kapanmağa başlamıştır. Çizelge 1, Osmanlı merkez hükümetinin 1527-1669 döneminde bazı yıllara ait gelir ve harcamalarını ve savaş girişimlerinin nitelik ve ölçeğinin bir göstergesi olarak 1527-1687 arasında yeniçerilerin sayısını göstermektedir. Bir yanda, maaşlı asker sayısında özellikle 1574 den sonraki büyük artış ve 1591 den itibaren gelirle göre önemli harcama fazlaları görölmemesinin, öte yanda, ilerde tartışılacak olan enflasyonun da etkisiyle, merkezi hükümetin içine girdiği mali krizin, 16 ncı yüzyılın son yıllarında çok şiddetli geçtiği ortaya çıkmaktadır. Ancak çizelgedeki rakamların kesinlikten uzak ve sadece gelişmelerin yönlerini göstermekte yararlı olduğu unutulmamalıdır.

(44) Sınırlı bir kendiliğinden kolonizasyon hareketine Cezayir'de rastlandığını görmüştük. Bak., supra., s. 246-7.

(45) KARAMURSAL, (Z.); s. 8,9.

(46) BARKAN, (Ö.L.); 1970, s. 596;
COLES, (P.); s. 87-8.

(47) Maaşlı askerlerin (yeniçeriler + maaşlı sipahiler + diğer kapıkulu ocakları) toplam sayısı 1562 de 41,500 den, 1588 de 64,400, 1595 de 81,900 ve 1609 da 91,200 e yükselmiştir. Bak., BELEN, (M.); s. 106-135;
UZUNÇARŞILI, (İ.H.); 1954, s. 335, dn. 1.

Çizelge 1 : 15 ve 16ncı yüzyıllarda Osmanlı merkez hükümetinin gelir ve harcamaları ve Yeniçerilerin sayısı

yıllar	Yeniçerilerin sayısı		gelirler		harcamalar		fark + gelir fazlası — harc. fazlası bin duka altını	II/III % (V)
	bin	1527 = 100	bin 1527 duka altını (1)	1527 = 100	bin 1527 duka altını (III)	(IV)		
1527	7.9	100	3693	100	2504	100	+ 1189	147
1563			3051	83	3161	126	— 110	97
1567	12.8	162	3817	103	3692	147	+ 125	103
1574	13.6	172						
1581	18.9	239	4661	126	4626	185	+ 35	101
1591			2445	66	3028	121	— 582	81
1595	26.6	337						
1597			1500	41	4500	180	—3000	33
1598	35.0	443						
1648	50.0	633	2261	61	3438	137	—1177	66
1650			3331	90	4295	172	— 964	78
1652			3129	85	4186	167	—1057	75
1660			3633	98	3710	148	— 77	98
1663	54.0	684						
1669	53.4	676	3703	100	3983	159	— 280	93
1687	70.4	891						

(1) Kaynaklarda akçe olarak verilen toplamların altına çevrilmesinde 1527, 1563, 1567, 1581 için 60 akçe = 1 altın, 1591 için 120, 1597 için 200, ve diğer yıllar için 160 akçe = 1 altın kuru kullanılmıştır.

Kaynaklar :

BELEN, (M.); Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler, (1865), çev. M. ZİYA

İstanbul, Devlet Matbaası, 1931, s. 83-90, 106, 111, 137, 144-145;

UZUNÇARŞILI, (İ.H.); Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, Cilt I,

Ankara, TTK Yayını, 1943, s. 610-9;

—; 1954, s. 334, 336;

BERKES, (N.); 1970, s. 179;

BARKAN, (Ö.L.); 1970, s. 599, 603.

Çok sayıda maaşlı askere sahip olmanın, büyüyen savaş masrafları dışında, Osmanlı merkez devlet maliyesi üzerinde yarattığı bir başka özel baskı vardır ki, yukardaki çizelgenin yıllık harcama verilerinde gözükmüyor. Bu, Padişahlar tahta çıktığında, maaşlı askerlerin ayaklanma tehdidiyle adeta zorla elde ettikleri 'cülus bahşişi' ile ilgilidir. Aşağıdaki Çizelge 2, 1566-1648 arasında 9 'cülus'-da dağıtılan bahşişleri gösterir. Anlaşılmaktadır ki, sadece bu nedenle merkez hükümeti 13 milyon duka tutarında harcama yapmıştır. Bu, çizelge 1 de görülen 1567-1648 arasındaki 5 kesin hesaba göre, bu dönemde merkez hükümetin ortalama yıllık gelirlerinin 4.5 katıdır.

Çizelge 2 : 1566 - 1648 Döneminde Dağıtılan Cülus Bahşişleri

Yıl	Tahta Geçen Sultan	Dağıtılan Cülus Bahşişi (duka altını)
1566	Selim II	500,000 (1)
1574	Murad III	1,170,000
1595	Mehmed III	1,360,000
1603	Ahmed I	1,200,000
1617-1623	Mustafa I, Osman II, Mustafa I, Murad IV	7,500,000 (2)
1648	Mehmed IV	1,600,000 (3)
Toplam		13,330,000

- (1) ÖZTUNA'nın akçe birimiyle verdiği bilgiden hesaplanan toplam, 60 akçe = 1 duka oranından altına çevrilmiştir.
- (2) UZUNÇARŞILI'nın akçe birimiyle verdiği toplam, bu yıllara ait kur-
ların ortalamasından hesaplanan yaklaşık olarak 160 akçe = 1 duka
oranından altına çevrilmiştir.
- (3) Bu makaleyi yazarken bildiğimiz en son kur, 160 = 1 duka, 1644 yılına
aittir. 1648 için BERKES'in akçe birimiyle verdiği toplam bu kurdan
altına çevrilmiştir.

Kaynaklar :

- BERKES, (N.); 1970, s. 165;
 ÖZTUNA, (T.Y.); Türkiye Tarihi, C.7,
 İstanbul, Hayat Kitapları, 1965, s. 110, 112, 191;
 —————; Türkiye Tarihi, C. 8,
 İstanbul, Hayat Kitapları, 1965, s. 83;
 UZUNÇARŞILI, (İ.H.); 1954, s. 334.

Yukarıda değindiğimiz gelişmelerin, merkezci feodal arazi dü-
zeni üstündeki etkilerini üç ayrı açıdan, merkez hükümeti, büyük

dirlik sahipleri, ve küçük dirlik sahipleri açısından incelemek yararlı olacaktır.

Merkez hükümeti, savaş girişimlerinin ölçeğindeki ve fiyatlardaki artış sonucu kabaran harcamalarını karşılayabilmek için gelir kaynaklarını bir hayli zorlamıştır. 1527'ye göre 1581'de toplam gelirlerde % 26 lık bir çoğalma görülür. 'Öşür', 'cizye', 'ağnam vergisi' gibi olağan gelir kaynaklarının geleneksel kurallara daha sıkı bağlı ve bunların fiyat esnekliğinin düşük olması⁴⁸ sonucu, gelir artışları daha çok 'tekâlif-i divaniye', 'sürsat zahiresi', 'bedel-i mekâri', 'bedel-i nüzul' gibi olağan dışı vergilerle⁴⁹ karşılanmak istenmiştir. Ancak, merkezin 1581'e varan dönemde, eskiden aldığından çok daha büyük bir fazlayı tarım sektöründen kendine aktarmaya kalkışması, elbetteki, bu sektörde 1570'lerden itibaren merkez hükümetinin denetimini temellerinden sarsan ayaklanmalarda önemli bir rol oynamıştır. Bu denetimin büyük ölçüde ortadan kalkması ve enflasyonun etkisiyle, gelirler 1591-1648 arasında, 1567 ve öncesine göre çok azalmıştır. Özetle, merkez hükümetinin 16 ncı yüzyılın ikinci yarısında tarım sektöründe giderek daha büyük bir fazlaya el koyma çabasının, 1580'lerden sonra çok ters yönde etkilere, yani tarım fazlası üstündeki denetiminin dağılmasına yol açtığı kesinlikle söylenebilir.

Has ve zeametlerin oluşturduğu büyük dirliklerde ise, daha Kanunî döneminde (1520-1566) başlayan önemli gelişmeler olmuştur. Eskiden vergileri Padişahın adamlarınca doğrudan toplanan 'havass-ı hümayun'-Padişah haslarının 'iltizama' verilmeye başlanması,⁵⁰ bu yöntemin diğer büyük dirliklerde de yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Enflasyonun da etkisiyle dirlik sistemi içinde meydana gelen farklılaşmayı daha sonra ele alacağımız için, şimdilik 16 ncı yüzyılda, güçlü Osmanlı bürokratlarının, haslarında çiftlikler kurduğunu, birçoğunun da köylünün sırtından büyük servet edinme yarışına girdiğini belirtmekle yetineceğiz.

Öte yanda söz konusu gelişmelerin küçük dirlik sahipleri-tımarlı sipahiler üstündeki etkileri farklı olmuştur. Devamlı ve düzenli ordunun önem kazanmasına paralel olarak, merkez hükümetinin Kanunî'den itibaren timarlı sipahiler aleyhine kararlar aldığı görülmüştür. Kanunî'nin, kapıkulu ocaklarını güçlendirmek için

(48) AKDAĞ, (M.); 1963, s. 28-9, 41-2.

(49) *ibid.*, s. 32-6.

AKDAĞ, (M.); 1949, s. 554-6;

(50) UZUNÇARŞILI, (İ.H.); 1954, III/2, s. 293.

20,000 akçeden yukarı olan dirliklerin artık sadece yeniçerilere verilmesini öngören ve taşradaki Beylerbeylerinin 'zeamet' dağıtma yetkisini merkeze aktaran buyruğu (1554),⁵¹ 'iltizam' yönteminin daha sonraları küçük dirliklere de yayılmasını; binlerce köyde, köylü ile İstanbul'da oturan dirlik sahibinin arasına 'mültezim'in girmesini bir hayli kolaylaştırmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, 16 ncı yüzyılın ortalarından sonra, eskiden beri hem maaşlı askerlerin hem de timarlı sipahilerin önemli bir gelir kaynağı olan 'ganimet'in büyük ölçüde azalması, 'cülus bahşisi' gibi ek gelirleri olmayan timarlı sipahileri daha zor durumda bırakmıştır.

III.2.3. BÜYÜK FİYAT ENFLASYONU VE OSMANLI TARIM YAPISI ÜTSÜNDEKİ ETKİLERİ

16 ve 17 nci yüzyıllar Avrupa'sında, etkileri Osmanlı İmparatorluğundan Uzak Doğu ülkelerine kadar yayılmış olan bir büyük fiyat enflasyonu meydana gelmiştir. Avrupa'daki enflasyonun boyutları hakkında şu kısa bilgi verilebilir. BRAUDEL ve SPOONER'e göre, gümüş gram birimiyle, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Avrupa'nın buğday fiyatları ortalaması, 1500-1550 de % 36, 1550-1595 de ise % 117 lik bir artış göstermiştir. 1635 de 1595 e göre % 12 fazlasıyla bir doruğa eriştikten sonra, 16 ncı yüzyılın ilk yarısından iki kat daha yüksek bir düzeye gerileyerek göresel bir kararlılığa kavuşmuştur. Bir başka gösterge olarak kullanabileceğimiz, cari para birimleriyle Viyana tüketici malları fiyat endeksi de 1525-1560 da % 45 lik artışa karşın, 1560-1571 de % 72 oranında artmıştır. Bu endekse göre Viyana'daki enflasyonun doruk yılı 1620 dir (1525 = 100 e göre 1620 = 950). Viyana'da da fiyatlar 1630 lardan sonra gerilemiş, ve 17 nci yüzyıl boyunca 16 ncı yüzyılın ilk yarısından 4-5 kat daha yüksek düzeyler arasında oynamıştır.⁵²

Bu Avrupa fiyat enflasyonunun önemli bir nedeni, 16 ve 17 nci yüzyıllarda, İspanya'nın Avrupa ve Akdeniz ekonomilerine sürdüğü Amerikan altın ve gümüşleridir. 1503-1660 döneminde, resmi ka-

(51) AKDAĞ, (M.); 1963, s. 31, 132;

CİN, (H.); s. 76.

(52) BRAUDEL, (F.P.); Prices in Europe from 1450 to 1750,

SPOONER, (F.).

ed. RICH. (E.E.); The Cambridge Economic History of Europe, Vol. IV, WILSON, (C.H.).

Cambridge, At the University Press, 1967, s. 470, 482 deki logaritmik ölçekli grafiklerden, tarafımızca yaklaşık olarak hesaplanmıştır.

yıtlara göre, Amerika kıtasından İspanya'ya yaklaşık olarak 16,900 ton saf gümüş ve 180 ton saf altın getirilmiştir. Kaçak ithallerle birlikte bu rakamların sırasıyla 25,000 ve 300 tona ulaştığı sanılmaktadır.⁵³ 15 inci yüzyılda Avrupa'daki kıymetli maden stoku pek bilinmemekteyse de, bu akım sonucu 1503-1660 da üç kat arttığını öneren tahminler vardır. Bu artışla fiyat artışları arasında, 'miktar teorisi'nin formüle edilmesine yol açacak kadar belirgin bir ilişki görülmüştür .

Osmanlı İmparatorluğu doğal olarak bu enflasyonun etkisi altına girmiştir. BARKAN'ın değerli bir çalışma ile hazırladığı kompoze endekse göre, İstanbul'da yiyecek maddeleri fiyatları 1489-1573 arasındaki 85 yıl boyunca, akçe birimiyle % 80, gümüş birimiyle % 60 oranında artmışken, 1573-1606 arasındaki 34 yıl içinde akçe birimiyle % 250, gümüş birimiyle % 66 oranında yükselmiştir. 1655-56 yılına kadar devam eden bu endekse göre, yüksek fiyatlarda, hem akçe hem gümüş birimleriyle, 1625 den sonra bir gerileme olmuştur. Ancak 1625-1656 arasındaki göresel fiyat kararlılığı, gene de 16 ncı yüzyılın ilk yarısının çok üstünde olan bir düzeydedir. Gümüş birimiyle 1481 = 100 e göre endeks 1555-56 da 135, 1623-25 de 250, ve 1628-1656 döneminde 169 ile 201 arasında oynayan değerler göstermektedir.⁵⁴

Ancak bu endeksin sadece iç piyasalardan sağlanan gıda malları fiyatlarını içerdiği unutulmamalıdır. Oysa ki, 16 ncı ve 17 nci yüzyıllarda Osmanlı ekonomisine Avrupa'dan küçümsenemeyecek ölçeklerde ithalat yapılmıştır. Fiyatların Osmanlı İmparatorluğuna göre, Avrupa'da daha çok yükseldiği düşünülürse, Barkan'ın endeksinin bu nedenlerden ötürü, Osmanlı ekonomisindeki fiyat artışlarını, olduğundan daha az göstermiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Osmanlı ekonomisindeki enflasyonu doğrudan araştırma konusu yapmadığımız için, burada bu enflasyonun nedenleri hakkında bir kaç noktaya değinmekten öteye gideyemeyeceğiz.

Önce arz esnekliği düşük olan Osmanlı ekonomisinin mallarına karşı Avrupa'daki iktisadi gelişme sonucu zaten artış gösteren dış talebin, İspanyol gümüş ve altınlarıyla daha da şişkinleş-

(53) CLOUGH, (S.B.); Economic History of Europe, COLE, (C.W.).

Boston, D.C. Heath and Co., 1952, (1966), s. 126-128.

(54) BARKAN, (Ö.L.); 1970, s. 569.

mesi, Osmanlı fiyatlarını muhakkak ki etkilemiştir. İspanyol altın ve gümüşlerinin dağıtım merkezi önceleri Hollanda'nın Antwerp limanyken, bu merkez 1570 lerde Genova'ya kaymıştır.⁵⁵ Bu kayış, Akdenize karşı duyarlı olan Osmanlı ekonomisindeki fiyat artışlarını körükleyici bir başka etken olmuştur. Öte yanda, artan kamu kesimi harcamaları, önemli enflasyonist baskılar yaratmıştır. Örneğin 1571 de İnebahtı'nda donanmasının büyük bir kısmı yok edilen Osmanlı hükümetinin, bir kış içinde 158 savaş gemisini yapıp denize indirmesi,⁵⁶ her halde durağan teknikli bir ekonominin üretim kapasitesini epey zorlamıştır. Bunlardan başka, önceleri, diğer nedenler yanında fiyat artışlarının da bir sonucu gibi görünen Osmanlı parasındaki devalüasyonlar, zamanla, devalüasyon-fiyat artışları-devalüasyon zinciri içinde, enflasyonu sürdürmekte önemli bir rol oynamıştır.

Osmanlı ekonomisindeki enflasyonun, Avrupa'daki kadar şiddetli geçmemiş olsa da, merkezci feodal düzeni temellerinden sarsan etkileri olmuştur. Burada bu etkilerin geniş kapsamlı bir incelenmesi yapılmayacak, sadece konumuzu daha yakından ilgilendirenler ele alınacaktır.

Enflasyonun Osmanlı ekonomi düzenini etkilemesinde, para sistemindeki gelişmeler önemli bir aracılık görevi yapmıştır. Enflasyon döneminde Osmanlı para sisteminin büyük bir sarsıntı geçirdiği ve 1650 lerden sonra, uzunca bir dönem için çöktüğü görülmüştür. Aşağıdaki grafik akçenin gümüş değeri ile, Venedik dukasının⁵⁷ akçe birimiyle fiyatında, 1431-1710 da meydana gelen değişimleri göstermektedir.

Osmanlıların hem cari (currency) hem de muhasebe parası (money of account)⁵⁸ olan akçe, gümüş ağırlığı açısından zaten küçük bir paraydı. 1481-1520 de bir akçe yaklaşık olarak 0.77, 1520-

(55) COLES, (P.); s. 144-5.

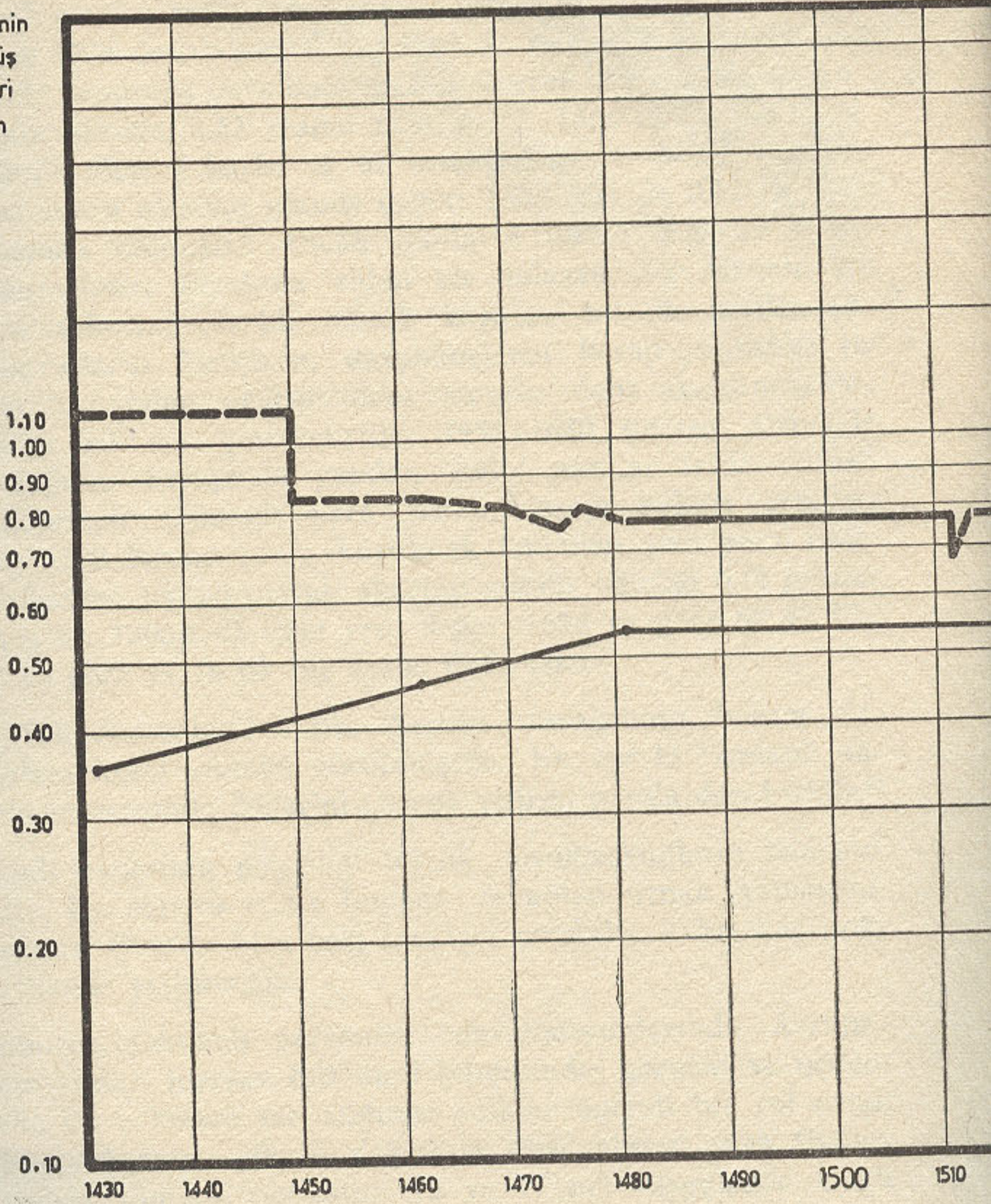
(56) ÖZTUNA, (T.Y.); Türkiye Tarihi, C.7, s. 171.

(57) Yayınlanmamış bir doktora tezine göre, (SAHİLLİOĞLU, (H.); Kuruluşundan XVII. Asrın sonlarına kadar Osmanlı Para Tarihi Hakkında bir Deneme, 1958) Venedik dukası 1560 dan önce 3.559 gr., 1560-1641 arasında 3.426 gr, dukaya çok yakın bir para olan Osmanlı 'Sultani' altını ise, 1552 ye doğru 3.572 gr., 1552-1560 da 3.544 gr, 1563 de 3.517 gr, 1641 de 3.490 veya 3.464 gr. ağırlığındaydı. Bak., BARKAN, (Ö.L.); 1970, s. 571-2, dn. 11.

(58) Muhasebe parası kavramıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bak., BRAUDEL, (F.P.); s. 378-81.
SPOONER, (F.).

Grafik 1 : 1430-1705 Döneminde Akçenin Gümüş Değeri ve Dukan

Akçenin
gümüş
değeri
Gram

Kaynaklar :

AKDAĞ, (M.); 1949, s. 515-20;

_____ ; 1963, s. 16-7;

_____ ; 1971, s. 199, 368;

BARKAN, (Ö.L.); 1970, s. 572, 576;

BELEN, (M.); (1865) 1931; s. 101;

İNALCIK, (H.); 1951, s. 677-81;

ÖLÇER, (C.); Nadir bir kaç Osmanlı Sikkesi, TTK Belgeler, 4 (7/8), 1967, s. 35-8;

SAHİLLİOĞLU, (H.); XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin

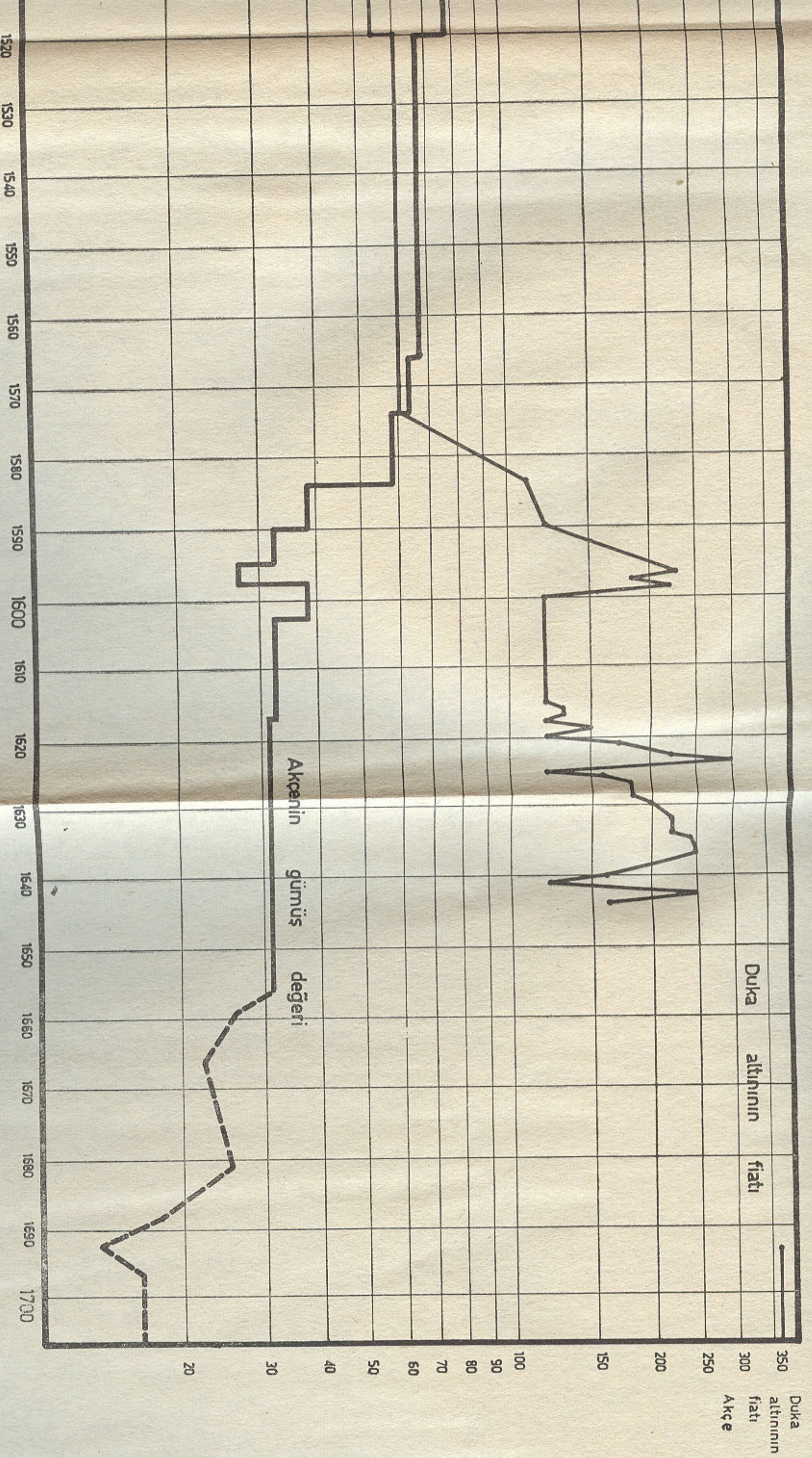
_____ ; Tarihinde Orta Doğu Teknik Üniversitesinde Verdiği Konferansta tutt

UZUNÇARŞILI, (İ.H.); 1943, s. 466-9;

_____ ; 1954, s. 390, dn. 1;

_____ ; (1947) 1961, s. 548;

_____ ; (1949) 1964, s. 691.

1566 da 0.67 gram gümüş ifade ederek değerini oldukça korumuşken, 1566 ve 1574 de toplam % 14, 1584 de % 33, 1590 ve 1595 de toplam % 33 oranında devalüasyonlar geçirerek, 1595 - 1598 arasında en düşük düzeye, 0.27 grama düşmüştür. 1566-1595 arasındaki toplam gümüş değeri kaybı % 62 oranındadır. 1598-1603 ayarlamalarından sonra akçenin gümüş değeri 1603-1656 da 0.32 ile 0.31 gram arasında kalmıştır. Ancak bunların resmi değerler olduğu hatırlanmalıdır. Piyasada elden ele dolaşan, ve ülkenin sayısız darphanelerinde farklı teknik koşullar altında kesilen akçelerin, sarrafların kırpması, darphanelerin hesap yanlışları ya da buralarda yapılan usülsüzlükler sonucu daha az gümüş değeri taşıdığı sık sık görülmüştür. 1656 - 1680 de ise, Osmanlı İmparatorluğunu Avrupa'da yapılan 'kalp' paralar istila etmiş⁵⁹ ve bu dönemde Osmanlı para sistemi aşağı yukarı ortadan kalkmıştır. 1690 lardan sonra kurulmak istenilen yeni para sisteminde, muhasebe parası olarak akçenin gümüş ağırlığı 0.16 grama düşürülmüştür. 1696-1705 deki yeni değer, 1656 ya göre % 47 lik, 1520-1566 ya göre % 76 lik bir azalış ifade eder.

1500-1700 döneminde bütün Avrupa paralarının benzer devalüasyonlara konu olduğu görülmüştür. Ne var ki Osmanlı akçesi, bunların arasında değerini en çok yitiren paralardan biridir.⁶⁰

Osmanlı akçesinin geçirdiği büyük devalüasyonların nedenleri nelerdi? Bu soruyu enine boyuna cevaplandırmak yeteneğinden yoksunuz. Burada bize bazı ipuçları verebilecek bir kaç noktayı belirtmekle yetineceğiz.

Kanımızca, Osmanlı parasının devalüasyonlarında, Avrupa enflasyonu kadar, merkez hükümet bütçesinde görülen ve nedenlerini daha önce kısaca tartıştığımız açıklar önemli bir rol oynamıştır. Yani akçenin gümüş değerinin düşürülmesi, açık finansmanın başlıca yöntemi olmuştur. 16 ve 17 nci yüzyıllarda farklı ekonomilerdeki devalüasyonların, o ekonomilerdeki gümüş stokunun bolluk derecesine ters orantılı olduğu; bir başka deyişle, ekonomi ne derece çok gümüş kıtlığı çekiyorsa, parasında o derece

(59) BERKES, (N.); 1970, s. 183-196. Berkes'in Fransız tarihçisi MANT-RAN'dan naklen verdiği;

«Bu kalp paraların bu kadar itibar görmesi, Osmanlı devletinin kendi sikkelerinin bu kalp paralardan da daha aşağı bir seviyeye indiğini gösterir» diyen yorum haklı görünmektedir. Bak., ibid., s. 193.

(60) BRAUDEL, (P.); s. 382.
SPOONER, (F.).

büyük devalüasyonlar yapıldığı bulgusu,⁶¹ Osmanlıların bu dönemde kronik bir gümüş sıkıntısı çektiğini imâ etmektedir. Böylece bir başka neden olarak, Osmanlı ekonomisinin zaten kıt olduğu anlaşılan⁶² gümüş stokunun, dış ticaretinde verdiği net açıklardan ötürü daha da azalmaya devam etmiş olması önerilebilir. Bir anlamda devalüasyonlar, iç fiyatların bunları izlemesindeki gecikmelerden ötürü, yerli malların yabancı paralarla ucuzlamasını, ithal mallarının yerli para ile pahalılaşmasını ve böylece dış ticaret açığının daraltılmasını amaç edinmiş, yarı bilinçli tedbirler olarak da yorumlanabilir. Ancak, merkantilist iktisat politikasının uygulandığı ekonomiler için geçerli olan⁶³ bu yorumun, Osmanlı ekonomisi için her halde söz konusu edilmemesi gerekir.

Osmanlı merkezci feodalizminin bozulmasında, enflasyon ve diğer etkenlerle birlikte, akçenin gümüş değerinin ard arda düşürülmesi ve bir noktadan sonra para sisteminin iyice laçkalaşması büyük bir rol oynamıştır.⁶⁴

Devalüasyonların önemli bir etkisi, merkez hükümetin mali dengesi üzerinde olmuştur. Başlangıçta açık finansman yöntemi olarak yeni bir gelir kaynağı gibi kullanılan devalüasyon yapma işlemi, tersine bir etkiyle, merkez hükümetin reel gelirlerinin 1581-1597 arasında 4.6 milyondan 1.5 milyon dukaya düşmesine yol açmıştır. Çünkü bu gelirlerin büyük çoğunluğu muhasebe parası akçe birimiyle adeta sabitleştirilmişken,⁶⁵ fiyat esnekliği yüksek yeni düzenli vergiler geliştirilememiştir. Daha önce de söylediğimiz gibi merkez hükümetin mali buhranı, 'yeni feodalleşme' ortamını güçlendirmiştir. Reel harcama eğilimi giderek yükselen merkez hükümetin, reel gelirlerini arttırmak istediği bu dönemde, olağan-düzenli vergilerin reel hasılatı, akçenin gümüş değerindeki azalmalardan ötürü büyük düşüşler kaydetmiştir. Bu durumda, merkez hükümeti çaresizlik içinde, olağanüstü-düzensiz vergileme yollarını habire zorlamıştır. Ne var ki, bu yollarla üretici kesimden emilen fazla, merkez hükümetinden çok, 'yeni feodalleşme' sürecinin unsurlarına yaramıştır. Merkez hükümetinin, kitlelere belli bir sosyal ve iktisadi istikrar ve güvenliği sağlama görevini yapamaz hale

(61) *ibid.*, s. 402.

(62) AKDAĞ, (M.); 1971, s. 331-337.

(63) BRAUDEL, (F.P.); s. 382.
SPOONER, (F.).

(64) *ibid.*, s. 380.

(65) AKDAĞ, (M.); 1971, s. 340-522.

gelişi, aksine kitleleri soyan bir zorba görüntüsü kazanması, kitlelerin bu görevi yerine getirecek yeni güçler aramasına, bunların etrafında toplanmasına yol açmıştır. Devalüasyonlar sonucu 'yeni feodalleşme' ortamını güçlendiren bir başka gelişme, merkezci feodalizmin bir unsuru olarak küçük timarlı sipahilerin reel gelirlerinde büyük azalmalar kaydedilmiş olmasıdır.⁶⁶ Çünkü bunların dirliklerindeki para gelirleri akçe birimiyle belirlenmişken, akçenin gümüş değeri sürekli olarak düşmüştür. Öte yanda, sayıları bir hayli artmakta devam eden maaşlı askerlerin, gümüş değeri düşürülmüş akçelerle, reel 'ulufelerinin' azaltılmasına gösterdikleri tepkiler, devalüasyonların merkezci feodal hükümet sistemini temellerinden sarsan bir başka etkisine yol açmıştır.

Para sistemindeki bozulmanın Osmanlı arazi düzeni üstündeki etkileri bunlarla kalmamıştır. Avrupalılar, alış verişi ve değerli madenler üstünde yaptıkları spekülasyonlar için Osmanlı ülkesine getirdikleri paralarını, kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı sikkelere çevirme zorunda değillerdi.⁶⁷ Bunun sonucunda, akçe değerini kaybederken, Osmanlı ülkesinde, Osmanlı paralarından başka her türlü yabancı para, ve 1656-1680 döneminde ise Avrupa'dan ihraç edilen 'kalp' paralar elden ele dolaşmıştır. Durum sarraflık işlemine eskiye göre yepyeni bir boyut kazandırmıştır. Sikkeler üstündeki spekülasyon işlemleri, vergi ödeyiciler ve olağan alış verişi yapanların zararına bir büyük kazanç kaynağı olmuştur.⁶⁸ Ülkenin değerli maden stoklarının azalmasının yarattığı para darlığı ve eski üretim yapısının içine düştüğü buhran, tefeciliği ölçüsüz bir şekilde yaygınlaştırmış ve güçlendirmiştir. 16 ncı yüzyılın sonlarında tefecilerin-'ribahurların' servet birikimleri hakkında bir fikir verebilmek için, Larende'de birinin 50,000, Amasya'da bir başkasının 30,000 duka altını bulunduğu⁶⁹ örneği gösterilebilir. Sarraflık ve tefecilik, büyük servet birikimlerine ve merkez feodalizminin zayıflamasının yarattığı boşlukta, yeni feodalleşme sürecinin bu yönden de güçlenmesine yol açmıştır.

Enflasyonun, para sistemindeki bozulma ve daha önce incelediğimiz savaş girişimlerinin ölçek ve niteliğindeki değişmelerle birlikte, Osmanlı tarım yapısı üstündeki en önemli etkileri şöyle özetlenebilir.

(66) *ibid.*, s. 353-54.

(67) BERKES, (N.); 1970, s. 149.

(68) AKDAĞ, (M.); 1971, s. 335-7.

(69) AKDAĞ, (M.); 1950, s. 365.

Dirlik sahiplerinin hepsi, enflasyon ve devalüasyonlar yüzünden reel gelir kayıplarına uğramıştır. Ancak iktisadi olaylar sonucu, büyük dirlik sahipleri ile küçük dirlik sahiplerinin durum ve tutumları farklı olmuş ve bu olaylar yapıda önemli farklılaşmalara yol açmıştır.

Büyük dirlikliler, dirlik gelirlerinin satın alma gücünde, enflasyonun Osmanlı ekonomisini iyice etkilediği yıllarda (1589-1625) meydana gelen düşüşleri telafi etmenin yolunu, neticede, köylüyü soymakta bulmuştur.⁷⁰ Daha önceden başlamış olan⁷¹ köylüleri ır-gatlaştırarak haslarda büyük özel çiftlikler kurma eylemi giderek hızlanmıştır. Avrupa'ya yüksek fiyatlarla kaçak buğday, koyun, yün ihracının doruğa ulaştığı bu dönemde, köylüler aleyhine kurulan bu büyük çiftliklerin birçoğunun üst kademe sivil-asker Osmanlı bürokratlarına ait olması bizi şaşırtmamalıdır. 1614 de idam ve varlığı müsadere edilen Sadrazam Damad Nasuh Paşa'nın sayısız çiftliği, ve bunlarda 6,000 sığır ve 500,000 koyunu çıkması,⁷² bu yolda verilebilecek örneklerden sadece biridir.

Küçük timarlı sipahiler ise, enflasyon karşısında durumlarını koruyamamıştır. 'Cebeli' askeri at ve silahla donatma ve besleme maliyetinin, timarlı sipahilerin dirliklerinde el koyabildikleri fazlanın para değerini aşmış olması çok muhtemeldir. Sonuç olarak, 1550 lerden beri görülmeğe başlanan, timarlı sipahilerin dirliklerini terk etmesi olayı, 1575 lerden sonra çok yaygınlaşmıştır.⁷³ Ancak, birçok timarlı sipahinin, bu arada, 'yeni feodalleşme' ker-vanına 'ağalaşarak' katılmış olduğu⁷⁴ unutulmamalıdır. Timarlı sipahilerin çoğunun, merkez hükümeti ile çelişki içine girdiğini belki de en iyi gösteren olay, 1599 da merkezin, savaş yoklamasında bulunmadıkları gerekçesiyle 30,000 timarlı sipahinin elinden

(70) AKDAĞ, (M.); 1949, s. 562-3;

—————; 1963, s. 82.

(71) Örneğin Sadrazam Rüstem Paşa'nın, 1561 de, karısı ve Kanuni'nin kızı olan Mihrimah Sultan'a kalan büyük mirasının içinde, İmparatorluğun her tarafına dağılmış 1,000 kadar çiftlik bulunmuştur. Mirasdaki 15,000,000 duka altınlık nakit unsuru da ayrıca dikkat çekicidir. Bak.,

ÖZTUNA, (T.Y.); Türkiye Tarihi, C.6, s. 187, 217,

KARAMURSAL, (Z.); 1940, s. 6. dn. 3.

(72) ÖZTUNA, (T.Y.); Türkiye Tarihi, C.8, s. 204.

(73) AKDAĞ, (M.); 1963, s. 60, 130-7.

(74) CİN, (H.); s. 79-80;

COLES, (P.); s. 119, 166-9.

dirliklerini almasıdır.⁷⁵ Boşalan dirliklerin büyük çoğunluğu, merkez hükümetin maaş ödemelerini azaltmak için, 'yeniçeri', 'merkez sipahisi' gibi 'ulufelilere' verilmiştir.⁷⁶ Bunlar 'ulufelikten' 'timarlılığa' geçer gibi görünmüş olmakla beraber, bu işlem 'iltizam'ın küçük dirliklere de yayılmasını hızlandırmıştır.

III.2.4. OSMANLI EKONOMİSİNİN DIŞ İLİŞKİLERİNDE MEYDANA GELEN NİCELİK VE NİTELİK DEĞİŞİKLİKLERİ

Osmanlı ekonomisinin 1570 lerden sonra girdiği buhranın önemli nedenlerinden biri de, bu ekonominin dış ilişkilerinde meydana gelen değişikliklerdir. Bu değişiklikler, hem ticaretin mal hacminin büyümesi, hem Osmanlı ticaret dengesinin farklılaşması, hem de Avrupa fiyat hareketlerinin Osmanlı ekonomisine taşması açısından merkezci feodal düzeni etkilemiştir.

Bu değişiklikleri tartışmadan önce, 15 ve 16 ncı yüzyıllarda Osmanlıların dış ekonomik ilişkileri hakkında bir kaç noktayı belirtmekte yarar vardır.

Kuruluşundan itibaren Osmanlı İmparatorluğunun, Avrupa iktisadi gelişme süreci karşısında, daha çok bir ham madde ve yarı mamul kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷ Önceleri özellikle Venedik

(75) ÖZTUNA, (T.Y.); Türkiye Tarihi, C.8, s. 89.

(76) AKDAĞ, (M.); 1963, s. 188-9.

(77) Getirdiği Avrupa mamul eşyalarıyla Venedik'in Bizans piyasasında önem kazanması 13 üncü yüzyılda başlamıştır. Bak., VASILIEV, (A.A.); History of the Byzantine Empire, 324-1453, Vol. II, Madison, The University of Wisconsin Press, 1958 (1952), s. 574. Akdağ da, Avrupa sanayi ürünlerinin bu yüzyılda Selçuklu sanayii üstündeki olumsuz etkilerine dikkati çekmekte, «Avrupalılar artık müslüman sahillerine ham madde ve hububat almaya geliyorlardı» demektedir. Bak.,

AKDAĞ, (M.); 1949, s. 502.

İnalçık da, 14 ve 15 inci yüzyıllarda Anadolu'dan Avrupa'ya yapılan ihracatta, hububat, pamuk ve kuru yemişin önde geldiğini belirtmektedir. Bak.,

İNALCIK, (H.); 'Fılahâ' maddesinin 'The Ottoman Empire' bölümü, EI, Vol. II, s. 908.

Osmanlı vakanüvislerinin de bu durumun farkında olduğu görülüyor. Naima'nın «Efrenc taifesi çok kumaş getirip bilâd-ı İslâmiyeden yapığı ve tiftik ve mazi ve şap ve kalye (soda) ve remad (kül?) vesair gayri mâmilü'l-bey' şeyler alıp...» (vurgu bizimdir) diyen pasajı ilginçtir. Bak.,

UZUNÇARŞILI, (İ.H.); Osmanlı Tarihi, Cilt II, 1964, s. 692.

ve Raguzalılarla ⁷⁸ yapılan dış ticarete, Osmanlı ülkesinden Avrupa'ya hububat, canlı hayvan, kuru üzüm, pamuk, pamuk ipliği, balmumu, deri ve yün ihraç edilmiştir. Batıya satılan sof (tiftikten yapılan kumaş), kadife, ipekli ve pamuklu kumaş, halı gibi mamül eşya göresel olarak daha az yer tutmuştur.⁷⁹

15 ve 16 ncı yüzyıllarda, Osmanlı İmparatorluğuna İran, Hindistan ve diğer doğu ülkelerinden önemli bir ölçekte ihracat yapılmaktaydı. Bu ihracatın büyük bir kısmı ise, Avrupa-Asya transit ticaretinin konusuydu. Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra bu transit yollarının Orta Doğu'dan geçen kısmının tamamı Osmanlı denetimine girmiştir. Bir kısmı Avrupa'ya ihraç edilmek, bir kısmı içte, daha çok 'saray' ve çevresi ve zengin zümreler tarafından tüketilmek üzere Doğu'dan ithal edilen malların başında, baharat, İran ve Çin ipeklileri, Hint pamukluları, porselen gibi lüks eşya ve kıymetli ve yarı kıymetli taşlar gelmiştir.⁸⁰ Ancak Doğulular, Osmanlı İmparatorluğundan, getirdiklerinden çok daha az değerinde mal satın aldıkları için Osmanlı-Doğu Ülkeleri dış ticaretinin Osmanlılar aleyhine açıkla kapanmış olması kuvvetle muhtemeldir.⁸¹

16 ncı yüzyıl başlarında Portekizlilerin, Avrupa-Asya ticaretini okyanus yoluna kaydırmak istemeleri, Osmanlı ve Venedik gibi Akdeniz ekonomileri için önemli bir tehlike yaratmıştır. Portekizliler 1505 den sonra bir ara 'baharat' ticaretini ele geçirmekte başarılı da olmuştur. Ancak Osmanlılar Hind Okyanusu'nda Portekizlilere karşı koyarak, bir Dünya ticaret yolu olarak Akdeniz'in sönmesini, hiç olmazsa yüzyıl kadar geciktirmişlerdir.⁸² Osmanlıların Mısır,

(78) Bugünkü Dubrovnik (Yugoslavya) şehri. 15 inci yüzyıl sonlarında, Osmanlılara yılda 12,500 düka (yaklaşık olarak 44 kg saf altın) vermeyi kabul ederek, deniz ticaretini Osmanlı himayesine sokmuştur. 1570-3 Osmanlı-Venedik savaşından yararlanarak, Osmanlıların dış ticaretinde Venedik'in yerini almak için önemli bir hamle yapmışsa da, Atlantik ekonomileri lehine meydana gelen değişikliklerin etkisinden kurtulamamıştır. Bak., COLES, (P.); s. 110-1.

(79) AKDAĞ, (M.); 1949, s. 508, COLES, (P.); s. 131.

(80) BERKES, (N.); 1970, s. 20-1.

(81) AKDAĞ, (M.); 1949, s. 508.

(82) MUGHUL, (M.Y.); Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin yerleşmesi hakkında bir Vesika. TTK. Belgeler, 2 (3/4), 1965, s. 37-47. COLES, (P.); s. 108.

Akdeniz ticaretinin 16 ncı yüzyılın ortasında yeni bir gelişme gösterdiğini belirten bir çok bulgu vardır. Coles, 1560 da İskenderiye'ye

Kızıldeniz ve Hind Okyanusu'na sarkmaları, ve transit ticareti karşısında izledikleri dikkatli politika, Portekiz tehlikesine bir tepki olarak yorumlanabilir.

Osmanlı dış ticareti hakkındaki bilgimiz şimdilik son derece sınırlı olduğu için,⁸³ 15 ve 16 ncı yüzyıllarda Osmanlı ticaret dengesi hakkında ancak ihtiyatlı tahminler yapılabilir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Doğu ticaretinin Osmanlılar aleyhine açıkla kapanmış olması ihtimali güçlüdür. Öte yanda Avrupa ticaretinin 16 ncı yüzyıla kadar Osmanlılar lehine fazla verdiği sanılmaktadır.⁸⁴ Toplam ticaret dengesi hakkında bir spekülasyon yapmanın sakıncalarına karşın, Osmanlı ekonomisinde devamlı olarak bir kıymetli maden-para sıkıntısı çekilmiş olduğunu imâ eden bulguların, toplam ticaret dengesinin açıkla kapandığını akla getirdiği belirtilebilir. Daha Fatih döneminde bile, «Osmanlı imparatorluğunda piyasada mümkün mertebe çok gümüşün para haline getirilmesi maksadıyla şiddetli tedbirler alındığı» görülmüştür.⁸⁵ Ancak, bu kıymetli maden darlığının, dış ticaret dengesindeki açıklar kadar, alışveriş hacmindeki muhtemel gelişmelerin, ve Padişah iç hazinesinde

---

en az Lizbon'a gelen kadar 'karabiber' ithal edildiğini; Venedik'in Almanya'ya yaptığı 'baharat' ihracatından aldığı gümrük vergisinin 1490 da 18,000 duka iken 1561-2 de 40,000 dukayı bulduğunu söylüyor. Bak.,

COLES, (P.); s. 136.

İnalçık da, bir yazısında, 1560-4 de Venediklilerin İskenderiye'den aldıkları 'baharat'ın, Portekizlilerin Ümid Burnu yolunu bulmalarından önceki hacme ulaştığını; Orta Doğu'dan geçen Avrupa-Asya transit ticaretinin 1580 ve 1590 larda çok canlı olduğunu gösteren kaynaklara atıf yapmaktadır. Bak.,

İNALCIK, (H.); Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde bir Tetkik Münasebetiyle,

TTK Belleten, 14 (60), Ekim 1951, s. 663-664.

Hind 'baharatı'ndan başka önemli bir transit geliri kaynağı olan İran ipeklileri ticaretini korumak için de Osmanlıların büyük bir çaba sarfettikleri anlaşılmaktadır. Bak.,

İNALCIK, (H.); loc. cit., s. 664-76, ve

—————; A Note on the Turco-Iranian Economic Ties in History, Papers Read at the R.C.D. Seminar on Common Cultural Heritage,

Tehran, RCD yayını, 1965, s. 14.

(83) Osmanlı gümrük belgeleri üstünde yapılacak arşiv çalışmalarının Osmanlı iktisat tarihi hakkındaki bilgilerimize, muhakkak ki büyük katkıları olacaktır.

(84) BERKES, (N.); loc. cit., s. 19.

(85) İNALCIK, (H.); 1951, s. 652.

para biriktirilmesinin etkilerini de⁸⁶ yansıtabileceği unutulmamalıdır.

16 ncı yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu, Asya-Avrupa transit ticareti yüzünden toprakları üstünde batıdan doğuya doğru bir kıymetli maden akımına sahne olmuştur. Bu yüzyılın ikinci yarısında İspanyol gümüşlerinin Akdenize yayılmalarından sonra, altın doğu ülkelerinde daha ucuz, gümüş daha pahalı olduğu için, Osmanlı İmparatorluğundan doğuya doğru gümüş akımı hızlanmıştır.⁸⁷ Bu arada Osmanlı kıymetli maden stokunun daha da azalmış olması mümkündür.⁸⁸

Öte yanda, 16 ncı yüzyıldan, özellikle ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğundan ihraç edilen mallara karşı dış talep artmıştır. Bu artışı, bir yanda Avrupa'nın üretim kapasitesindeki gelişmeler, diğer yanda İspanyolların Avrupa ve Akdeniz ekonomilerine yeni satın alma gücü halinde soktuğu Amerikan gümüş ve altını desteklemiştir. İhracattaki artışla ilgili örnekler verilebilir. Önceleri İtalyan yünlü dokuma sanayiinin ham madde gereksinmesini karşılayan İspanyol yünleri, 16 ncı yüzyıl içinde daha çok Hollanda'da yeni gelişen yünlü sanayiini besler hale gelmiştir. Bu durum karşısında İtalyanlar ham yün ihtiyaçlarını giderek daha çok Osmanlı İmparatorluğundan karşılamışlardır.⁸⁹ Bu yüzyılın sonlarına doğru, kuzey Atlantik kıyılarının hızla gelişen bazı ekonomileri de Akdeniz ticaretine girmiştir. 1581 de İngiliz 'Turkey Company' kurulmuştur.⁹⁰ 1592 de 'Levant Company' haline dönüşen bu şirket,

(86) 15 inci yüzyıl vakanüvisi Aşık Paşazade, «akçeler cemedip hazinelere koyarlar, memleket kesatlık oldu» demiştir. Bak., İNALCIK, (H.); loc. cit., s. 653.

(87) BARKAN, (Ö.L.); 1970, s. 588.

(88) Osmanlı hükümeti 16 ncı yüzyılın ilk yarısından itibaren doğu ülkelerine kıymetli maden ihracını durdurmak için çeşitli yasaklar koymuştur. Ancak bu yasaklar uygulamada büyük ölçüde etkisiz kalmıştır. Bak.,

AKDAĞ, (M.); 1949, s. 510.

(89) PARRY, (J.H.); Transport and Trade Routes, ed. RICH, (E.E.); The Cambridge Economic History of Europe, Vol. IV, WILSON, (C.H.).

Cambridge, At the University Press, 1967, s. 160.

(90) İngilizlerin daha önce doğu Akdeniz'le ticaret yapmadığı anlaşılmamalıdır. Burada sözü edilen, önemli bir ticaret gücü olarak Osmanlılarla ilişki kurmalarıdır. Yoksa 1470-1480 lerde dahi, İngiliz çuhaların Osmanlı ülkesine ihraç edildiği bilinmektedir. Bak., İNALCIK, (H.); 1951, s. 675, dn. 199.

'Turkey Company' için bak.,

Türkiye İle yaptığı ve çok kârlı olduğu anlaşılan ticaretini birdenbire geliştirmiştir.⁹¹ Hollandalılar da Akdeniz ve Karadeniz'de yeni ticaret ilişkileri kurmaya başlamışlardır.⁹² İngiliz ve Hollandalıların bu dönemde, özellikle İstanbul ve Anadolu'dan satın aldıkları mallar arasında kuru üzüm, zeytin yağı, sof ipliği, ham bez, pamuk, pamuk ipliği, yün, yün ipliği, şap ve deri başta gelmiştir.⁹³

16 ncı yüzyılın ikinci yarısında Venedik, Ragusa gibi İtalyan şehirlerinin Osmanlı İmparatorluğundan yaptıkları hububat, canlı hayvan ithalâtı da artmıştır. Kendisi hububat ve et sıkıntısı çeken Osmanlı hükümetinin koyduğu ihraç yasaklarına rağmen,⁹⁴ bu hükümetin iç ticarete uygulamak istediği narhlardan çok daha yüksek fiyatlarla, büyük ölçüde kaçak hububat ve canlı hayvan ihracatı yapılmıştır.⁹⁵

Avrupalılar, bu dönemde Osmanlı ülkesinden aldıkları malların karşılığının giderek daha büyük bir kısmını kendi ihraç mallarıyla ödemişlerdir. Bunların arasında yünlü kumaşlar, ipekliler (frenk atlası, kemhâ) ve madeni eşya başta gelmiştir. Önceleri, Venedik'in yünlü dokuma sanayiinin en büyük pazarı Orta Doğu olmuştur.⁹⁶ Ancak 16 ncı yüzyıl sonlarında İngilizler kendi yünlü kumaşları ve madeni eşyalarıyla Osmanlı pazarlarında önem kazanmış, ve İngiliz 'çuhası' hızla Venedik yünlülerinin yerini almıştır.⁹⁷ Nevar ki, İngiltere, Hollanda, Fransa gibi ekonomilerden

---

EPSTEIN, (M.); The Early History of the Levant Company, (1908), Reprints of Economic Classics, New York, August M. Kelley, 1968, s. 16-9.

(91) EPSTEIN, (M.); passim.

(92) Hollandalılar doğu Akdeniz ticaretlerini 1601 e kadar Fransız, 1601-1612 de İngiliz bayrağı altında yapmış; 1612 de Osmanlılarla kendi ticaret sözleşmelerini imzalamışlardır. Bak.,

UZUNÇARŞILI, (İ.H.); Osmanlı Tarihi III (2), 1954, s. 235-6.

(93) EPSTEIN, (M.); s. 128-9.

(94) AKDAĞ, (M.); 1949, s. 512.

(95) ibid., s. 512, 530, 534,

AKDAĞ, (M.); 1950, s. 389-400.

BERKES, (N.); 1970, s. 17.

(96) COLES, (P.); s. 131.

(97) Daha önceleri İstanbul'a yılda 24,000-25,000 parça yünlü kumaş gönderen Venediklilerin bu ihracatı 1611 de 15,000 parçaya düşmüştür. 1612 de, İstanbul'daki İngiliz satış mağazalarının sayısı yirmiye bulmuş, Venediklilerinki ise beşe düşmüştür. Bak.,

COLES, (P.); s. 137-138;

UZUNÇARŞILI, (İ.H.); Osmanlı Tarihi, C. IV, Kısım 2,

Ankara, TTK Yayını, 1959, s. 577;

AKDAĞ, (M.); 1949, s. 514.

Osmanlı İmparatorluğuna yapılan ihracatın çok daha hızlı artması 17, 18 ve asıl 19 uncu yüzyıllarda görülen bir gelişmedir.

Dış ekonomik ilişkilerinde Osmanlıların öteden beri Avrupalılara bazı ticaret ayrıcalıkları- 'kapitülasyonlar' verdiği görülmüştür. Önceleri Akdeniz devletlerine verilen kapitülasyonların Osmanlılardaki tarihi gelişmesini, İNALCIK değerli bir kısa incelemesiyle ortaya koymuştur.⁹⁸ Biz burada, 16 ncı yüzyılın ikinci yarısı ve 17 nci yüzyıl başlarında Fransa'nın (1569), İngiltere'nin (1580) ve Hollanda'nın (1612) elde ettiği kapitülasyonların konumuz açısından akla getirdiği birkaç noktaya değinmekle yetineceğiz.

Bu kapitülasyonlarla Osmanlı dış ticaret yasakları zorlanmaya başlanmıştır. 1597 ve 1604 Fransız kapitülasyonlarında, deri ve buğday ihracına izin verilmiş, gümüş para ticaretine gümrük bağışıklığı tanınmıştır. 1580 ve 1601 İngiliz kapitülasyonları, benzer hükümler getirmek dışında, ithalâttan alınan gümrük vergisini % 5 den % 3 e indirmiştir. Üstelik İngilizlerin 1580 de, 'imtiyaz ahdnamesi'ne 'en çok hoşgörü tanınan ulus' ilkesini koydurmaları,⁹⁹ gümrük indirimi ve öteki ayrıcalıklardan, ilerde kapitülasyon elde edecek diğer devletlerin de yararlanmasına yol açmıştır. Osmanlı ekonomisinin bir ham madde kaynağı ve mamül eşya pazarı olarak Avrupa'ya daha çok açılmasında, bu kapitülasyonların oynadığı rol gözden kaçırılmamalıdır. Merkezci feodalizmin hakim olduğu ekonominin yapısında meydana gelen değişikliklerde, dış ticaretin etkileri, bu ticaretin tabii olduğu kapitülasyonlarla birlikte düşünülmelidir.

Avrupa'ya, eskiye göre daha büyük ölçeklerle hububat, hayvan, deri ve benzeri tarım malları ihraç edilmesinin, 16 ncı yüzyılın ikinci yarısında, merkezci hükümetin denetimi dışında gelişen büyük araziler lehine, tarımın yapısındaki farklılaşmayı körüklediği görülmüştür.^{99a} Hattâ, nüfuslu Osmanlı bürokratlarının büyük çiftlikler kurmaları, buralarda özellikle hayvancılık yapmaları¹⁰⁰ ile, 16 ncı yüzyılın sonlarında buğday ve deri gibi malların

(98) İlk kapitülasyon 1352 de Genova'ya tanınmıştır. Bunu 14 ve 15 inci yüzyıllarda diğerleri (başlıca gene Genova ve Venedik'e tanınanlar) izlemiştir. Osmanlılar Raguazlılara da özel ayrıcalıklar tanımıştır. Kapitülasyonlar için bak., İNALCIK, (H.); 'Imtiyazat' maddesinin 'The Ottoman Empire' bölümü, EI, Vol. III, s. 1179-89.

(99) İNALCIK, (H.); 'Imtiyazât'..., s. 1184-5.

(99a) AKDAĞ, (M.); 1963, s. 42-3.

(100) supra., s. 251, 258.

ihracına izin verilmesi arasında bir ilişki dahi akla uygun düşmektedir. Osmanlı ekonomisinin hububat, et ve deri kıtlığı çektiği yıllarda verilen bu izinler ilgi çekicidir.

Avrupa'dan giderek daha çok mamül eşya, örneğin yünlü kumaş ithali sonucu, 17 nci yüzyıl ortalarında, sadece 'saray' ve çevresi değil, Sivas ve Kayseri gibi yerlerde orta halli halkın dahi 'Londra çuhası'ndan elbise giydiklerinin görülmüş olması da ¹⁰¹ önemlidir. Denilebilir ki, geleneksel artizan sanayiinde 1838 sonrasında meydana gelen çöküş kadar yaygın ve şiddetli olmasa da, Avrupa mamül eşyalarının Osmanlı sanayiinin bazı dallarını geriletmeğe başlaması,¹⁰² bu kapitülasyonların etkisiyle gelişen dış ticaretin bir sonucudur. Bu anlamda Osmanlı ekonomisinde, tarım ve sanayi üretimi arasındaki iç pazar ilişkilerinin bozulmağa başlaması da, Osmanlı tarım yapısının farklılaşmasında bir rol oynamıştır.

III.3. YENİ FEODAL ÖĞELERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Osmanlı merkezci feodal düzeni içinde, merkezci olmayan eski feodal öğelerin de bulunduğunu daha önce görmüştük.¹⁰³ Burada sözünü edeceğimiz konu ise, 17 nci yüzyıldan itibaren eskilerden farklı yeni feodal öğelerin ortaya çıkması, ve merkez ile bunlar arasındaki dengenin 19 uncu yüzyıla kadar, giderek merkez aleyhine bozulmasıyla ilgilidir. Bu yeni öğelerin ortaya çıkışı açısından 17 nci yüzyılda Anadolu isyanları, 18 inci yüzyılda ise 'âyânlık' 'derebeylik' kurumlarının gelişmesi dikkat çekmektedir. Şimdi bunları kısaca gözden geçirelim.

III.3.1. 17 NCI YÜZYIL ANADOLU İSYANLARININ TARIM YAPISI ÜSTÜNDEKİ ETKİLERİ

Daha önce sözü edildiği gibi Anadolu'da Celâli isyanları 1570 lerde başlamıştı. Ancak bu isyanların en şiddetli dönemi 1599-1610 da olmuştur. Ekonomik durumları bozulan bürokratlar, timarlılarla, arazisizleşmiş-fakirleşmiş köylülerin sürdürdüğü bu isyanlarda meydana gelen düzensizlik ve güvensizlik sonucu bir çok köy terk edilmiş, daha önce kurulan büyük çiftlikler dağılmış, binlerce

(101) İNALCIK, (H.); 1951, s. 646.

(102) TÖKİN, (İ.H.); 1934, s. 115.

(103) supra., s. 241-3.

köylü dağlara sığınmıştır. Ayaklanmaların başında çok kez Osmanlı bürokratlarının bulunması, daha doğru bir söyleyişle, kimin isyancı kimin merkez hükümeti görevlisi olduğunun belirsizleşmesi, köylerin sömürülmesini son derece kolaylaştırmıştır. Esasında, merkezce görevlendirilenlerin pek çoğu, bu büyük düzensizlik ortamı içinde köylüyü sömürme açısından, ayaklanmaları bastırılmak istenilenlerden geri kalmamıştır.¹⁰⁴ Merkezci hükümetin bu durum karşısında düştüğü aczin en anlamlı belirtisi, Padişahların, köylüleri silahlanıp kendilerini korumaya, ve merkez hükümeti adına geldiklerini söyleseler de, köylerine kimseyi sokmamaya çağıran 'adaletname'leridir.¹⁰⁵

Celâli isyanları hakkında AKDAĞ'ın yazdıkları, bunlardan ötürü Anadolu tarım nüfus ve üretiminde meydana gelen değişiklikler konusunda bize fazla bir ipucu vermemektedir. Okuyucunun edindiği, köylülerin önemli bir kısmının yerleşik tarımı terkederek göçebelige döndüğünü imâ eden genel kanıyla çelişen şeyler de söylenmiştir. Örneğin, «1610 yılından itibaren Celâli karışıklıkları umumiyetle yatıştırıldığı ve nisbi bir sükun başladığı için, köylüler derhal yerlerine dönerek ziraate başlamaları sayesinde, hububat fiyatları çabuk düştü» denilmektedir.¹⁰⁶ (vurgu bizimdir). Ancak, sadece Kuyucu Murad Paşa'nın 1606-9 da 65,000 isyancı öldürmesi;¹⁰⁷ bir başka kaynağa göre¹⁰⁸ 1606-11 de merkezci hükümet tarafından öldürtülen celâlilerin 100,000 i bulması dahi, bu dönemde Anadolu tarım nüfusunun ve üretiminin önemli bir sarsıntı geçirdiğini göstermeğe yeter.

(104) AKDAĞ, (M.); 1963, özellikle s. 171-189, ve, —————; Celâli İsyanlarında Büyük Kaçgunluk, 1603-1606, Tarih Araştırmaları Dergisi, 2 (2/3), 1964, s. 1-49; Celâli isyanlarında çiftliklerin yıkılması konusunda, —————; 1963, s. 43.

Ayrıca, Osmanlı Sosyal ve İktisat tarihi araştırmacılarının belki de en önemlisi olan İNALCIK'ın, 'Adaletnameler' adlı incelemesi, köylülerin eski yasalar dışı yöntemlerle soyulmaları konusunda çok zengin bir bilgi kaynağıdır. Bak., İNALCIK, (H.); Adaletnameler, TTK. Belgeler, 2 (3/4), 1965, Passim.

(105) ibid, s. 84.

(106) AKDAĞ, (M.); 1949, s. 536.

(107) UZUNÇARŞILI, (İ.H.); Osmanlı Tarihi, C. III, Kısım 1, Ankara, TTK. Yayını, 1951, s. 117.

(108) MANSEL, (A.M.); Yeni ve Yakın Çağlar Tarihi, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, 1942, s. 90.

1610 larda göresel bir düzenlilik sağlanmış olsa da, bu kısa sürmüştür. Anadolu tarımında arazi-insan-üretim ilişkileri üzerinde büyük yıkıntılara yol açan isyanlar, daha çok Osmanlı paşalarının yürüttüğü bir dizi halinde 1620 lerde yeniden başlamış ve Viyana bozgunundan sonra, 1680 lerde Anadolu'da anarşi yeni bir doruğa ulaşmıştır. Bu dönemdeki 'paşa' isyanlarının başlıcaları şunlardır : Erzurum valisi Abaza Mehmed Paşa isyanı (1623-4, 1627-8), Sivas valisi Varvar Ali Paşa isyanı (1647), Abaza Hasan Paşa isyanı (1651, 1658), İbşir Paşa isyanı (1651-2), Maraş beylerbeyi Seydi Ahmed Paşa isyanı (1655-6). Bunlar arasında Abaza Hasan Paşa, Padişaha, «Rumeli anların, Anadolu bizim olsun» diye haber salacak kadar kendini güçlü hissetmiştir.¹⁰⁹ Bu yıllarda paşalar dışında da isyancılar çıkmıştır. 1645-9 da Isparta ve Uluborlu yöresinde Haydaroğlu ve Katırcıoğlu, 1648-9 da Niğde ve Konya yöresinde Gürcü Abdünnebi ayaklanmaları görülmüştür.¹¹⁰

Köprülü'nün bir hayli kan dökerek 1660 lardan itibaren yeniden sağladığı göresel düzenliliğe kadar, bu isyanların Anadolu tarımının yapısı üzerinde ne gibi değişikliklere yol açtığına işaret edecek tarih araştırmaları yok gibidir. Ancak bu isyancı paşaların köylüyü nasıl soyduklarını göstermesi bakımından, 1655 de idam edilen İbşir Paşa'nın 'müsadere' edilen servetinin 400,000 duka altını tutmuş olması ilginç bir örnektir.¹¹¹ Nevar ki, isyan etmemiş Osmanlı paşaları da, valilik yaptıkları yerleri ve haslarındaki köylüleri soymakta, isyancılardan geri kalmamıştır. 1614 ile 1655 arasında varlıkları müsadere edilen paşalar ve saray adamlarından hazineye aktarılanlar, akıllara durgunluk verecek birikimleri göstermektedir. Bunlardan birkaçını aşağıdaki çizelge ile belirtmeden geçemeyeceğiz.

Müsaderelerle ilgili bu rakamlar gerçeği iki kat abartmış olsa da, bir tarım ekonomisinde sonuç olarak köylünün sırtından biriktirilen bu varlıkların, tarım nüfusunu ve üretimini azaltan bir yağmayı yansıttığı kesindir. Kıdemli bürokratları, eyaletlerin varlığını bir sünger gibi emmek, sonra bunları idam edip süngerin emdiklerini merkez hazinesine sıkmak için kullanma, merkezci hükümetin adeta bir vergileme yöntemi olmuştur. Ancak bu yöntemin, bir yanda ekonomiyi yıkıcı, öte yanda yerel feodal öğeleri güçlendirici etkileri olduğu unutulmamalıdır.

(109) UZUNÇARŞILI, (İ.H.); 1951, s. 398.

(110) Bu isyanlar hakkında bak.,
ibid., s. 154-60, 169-73, 234-5, 317-32, 394-403.

(111) BERKES, (N.); 1970, s. 184.

Çizelge 3 : 1614 - 1655 de Bazı 'Müsadereler'

Yıl	Varlığı müsadere edilen	Hazineye aktarılan Duka altını olarak (1)
1614	Sadrazam Damad Nasuh Paşa	1,500,000 (2)
1644	Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa	600,000 (3)
1644	Silahtar	1,250,000 (4)
1648	Sadrazam Ahmed Paşa	750,000 (5)
1648	Padişah Nedimi Cinci Hüseyin	750,000 (4)
1649	Sadrazam Koca Vezir Sofu Mehmed Paşa	12,500,000 (4)
1651	Kızlar Ağası	2,500,000 (3)
1653	Akağa Abdurrahman Paşa	50,000 (4)
1655	Sabık Sadrazam Derviş Mehmet Paşa	120,000 (3)
1655	Sadrazam İbşir Paşa	400,000 (6)
Bu 10 müsaderenin toplamı		20,420,000

Kaynaklar :

- (1) Kaynaklarda duka yerine akçe ya da 'esedi kuruş' birimiyle verilen miktarları biz duka altına çevirdik.
- (2) ÖZTUNA, (T. Y.); Türkiye Tarihi, C. 8, 1965, s. 204.
- (3) KARAMURSAL, (Z.); Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, 1940, s. 9, 10.
- (4) BELEN, (M.); Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler, 1865, s. 131-132, 136, 138, 149.
- (5) UZUNÇARŞILI, (İ. H.); Osmanlı Tarihi, III (2), 1954, s. 395.
- (6) BERKES, (N.); Türkiye İktisat Tarihi, C. II, 1970, s. 184.

Tarih belgeleri ile henüz doğrulanma şansı olmasa da, 17 nci yüzyıl isyanlarının ve tarımın talan edilmesinin, büyük köylü kitlelerini düzenli tarımdan ayrılmaya, dağ köşelerine ve göçebelğe ittiği; Anadolu ekonomisinin 'para-pazar' niteliğini bir hayli azalttığı varsayımı, güçlü bir varsayım gibi görünmektedir.

III.3.2. 17 VE 18 İNCİ YÜZYILLARDA MALİKÂNELER LEHİNE GELİŞMELER VE 'ÂYÂNLİK' - 'DEREBEYLİK' KURUMUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

Viyana bozgunuyla (1683) Karlofça yenilgi andlaşması (1699) arasında, üç dört cephede sürdürülen savaş, Köprülülerin Osmanlı merkezci düzeninin dağılmasını bir süre geciktiren göresel dü-

zenlilik dönemini sona erdirmiştir. «Viyana bozgunundan sonra Anadolu'da Akkaş, Kara Mahmud, Yedigâr-oğlu ve Bölükbaşı Yeğen Osman adlarındaki elebaşları, sekban ve levend kuvvetleriyle Sivas'tan Bolu'ya kadar olan yerlerde faaliyete geçerek köy ve kasabaları soymaya» başlamışlardır ki, bu dönemde Anadolu'da yeniden birçok köyün boşaltıldığı görülmüştür.¹¹²

Merkez hükümeti savaş yıllarında büyük bir mali sıkıntının çaresizliğini yaşamıştır. Saraydaki altın ve gümüş eşyadan para kesmiş; bakır 'mangır' basmış; zenginleri vergilemek istemiş; 'mukataaların' ve hasların birkaç senelik gelirlerini toptan iltizama vermiştir. Birkaç yıllık peşin iltizam isteklilerinin azalması üzerine, 1694 den itibaren mukataalar, bu arada özellikle tarım ve köylü vergi gelirleri, arazilerin bulunduğu bölgelerin önde gelen zenginlerine 'hayat boyu' iltizama verilmiştir¹¹³ ki, bu konumuz açısından çok önemlidir.

1694 de 'Baş Defterdar'ın 'Divân'a sunduğu gerekçeden, bu tarihten önce de, 'miri' arazi üstündeki mukataaların iltizamlarına sahip olanlar içinde, yerel 'âyân'ın-önemli kişilerin azımsanamayacak bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.¹¹⁴ Ancak bundan böyle «memaliki mahrusada valiler ve muhassıllar ve voyvodalar»ın uhdesinde iltizamda olan mukataaların, «malikâne vechi üzere» yerel âyâna verilmesini; «vefât edenlerin malikânesi...evlâdı...rağbet ederse ecnebiye verilmeyip»¹¹⁵ (vurgu bizimdir), çocuklarına bırakılmasını öngören karar, 18 inci yüzyılın başlıca feodal öğeleri olarak 'âyân'-'derebeyleri'nin ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır.

Merkezi feodalitenin, kendisine 1807 de 'Sened-i İttifak'ı imzalattırarak olan yerel feodallerin güçlenmesine yol açan kararlarından pişmanlık duyduğu anlaşılmaktadır. Savaş baskısının olmadığı yıllarda, 18 inci yüzyıl boyunca birkaç kez 'malikâne'leri

(112) UZUNÇARŞILI, (İ.H.); 1951, s. 493-4, 499.

(113) ibid., s. 498-9.

UZUNÇARŞILI, (İ.H.); 1954, s. 337.

—————; 'Âyân' maddesi,

İslâm Ansiklopedisi, C. 2, 1944, s. 41,

BELEN, (M.); s. 172-4.

(114) Gerekçenin metni için bak.,

BELEN, (M.); s. 172-4.

(115) ibid., s. 172-4.

kaldırmayı denemiş,¹¹⁶ fakat bu yüzyılın ikinci yarısında, Anadolu ve Rumeli'nin 'âyân'-'derebeyleri' arasında adeta paylaşılmasını önleyememiştir. Çünkü her yeni savaş Osmanlı merkez hükümetinin maliyesini çaresiz bırakmış, ve her yeni savaşta yerel feodallerin askerlerine daha çok muhtaç kalınmıştır.

'Malikâne' sistemini güçlendiren bir önemli gelişme, 1735-9 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşını izlemiştir. Bu gelişme birkaç vilayetin bütünüyle 'berveç-i malikâne' ve 'berveç-i muhassallık' valilikler olarak kişilere tahsis edilmesiyle ilgilidir. Bunun Anadolu'da Aydın, Adana ve Urfa'da hemen uygulandığı görülmüştür. Ömür boyu valilikleri alanlar, eyaletlerinin vergi gelirleri karşılığında her yıl merkeze belli tutarlar ödemiş; kendileri de bölgelerindeki köyleri ikinci defa başkalarına iltizama vermiştir.¹¹⁷ Bu uygulamanın 'âyânlık'-'derebeylik'in gelişmesini nasıl güçlendirmiş olduğu kolayca sezilebilir. Ancak, merkez hükümetin bu kararlara, savaş dönemlerinde askeri harcamaları karşılamak ve tarım ekonomisini denetlemekte düştüğü acz¹¹⁸ ile sürüklendiği; 'malikâneler' karşısındaki çelişkili tutumunun bu açıdan değerlendirilmesi gerektiği düşünülmelidir.

III.3.3. BÜYÜK 'ÂYÂNLAR' - 'DEREBEYLERİ' DÖNEMİ

Miri mukataa iltizamlarını malikâne olarak ele geçiren güçlü yerel aileler, 18 inci yüzyılın ortasından itibaren çeşitli bölgeleri, merkeze karşı hemen hemen bağımsız bir şekilde kendi yönetimlerine sokmuştur.¹¹⁹ 'Âyân'-'derebeyi' aileleri, irsi egemenlik sürdüren 'vassal' prenslikler haline dönüşmüştür. Bunların, merkeze karşı

(116) 1714 ve 1730 da malikânelerin kaldırılması yolunda kararlar alınmış, ancak bunların uygulanması başarısız olmuştur. Bak., *ibid.*, s. 194-6, 212.

Bu kararın 'âyân'lığı geliştirme etkisi için bak., BOWEN, (H.); 'A'yân' maddesi, *EI*, Vol. I, s. 778.

(117) BELEN, (M.); s. 225.

UZUNÇARŞILI, (İ.H.); *Osmanlı Tarihi*, C. IV, Kısım 1, Ankara, TTK. Yayını, 1956, s. 438.

(118) 1735-39 savaşı sırasındaki durum için bak., BELEN, (M.); s. 219-20.

(119) MORTDTMANN, (JH.); 'Derebey' maddesi, [LEWIS, (B.)].

EI, Vol. II, s. 206; BOWEN, (H.); s. 778.

koymuş olan bürokrat-paşalardan en belirgin farkları, derin yerel kökleri olması, ve bölge halklarının bunların siyasi liderliklerini merkeze karşı desteklemiş bulunmasıdır. Paşalar gibi birkaç yıl içinde 'eyâlet' halkını soyup büyük servet biriktirme yoluna sapmamış; bölgelerinde merkez hükümetin yapamaz hale geldiği, güvenliği sağlama gibi bazı sosyal görevleri yerine getirmiş; bu arada kendi ordularını kurmuşlardır.¹²⁰

1767-74 Osmanlı Rus savaşında, 'âyân'-'derebeyleri'nin sağladığı askeri ve mali yardım karşılığında, merkez, bu aileleri tanımak ve onların yarı bağımsız statülerini hukukileştirmek zorunda kalmıştır.¹²¹

18 inci yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun hemen hemen tamamı ve Rumeli'nin birçok bölgelerinde merkezin egemenliği, sözde bir egemenlik haline dönüşmüştür. Şöyle ki, «bu ayanlar bütün mahalli idareyi ellerine alarak hazine mukataalarını kendileri iltizam edip bu surette pek çok kâr temin ediyorlar ve diğer hazine vergilerini, valilerin hazeriye ve seferiye maaşlarını kendileri tahsil ederek valilere bunun bir kısmını göndermek suretiyle... hiç kimseyi mıntakaları işlerine karıştırmıyorlardı... Bundan başka valilerin bir kısmı âyân ve mütegalibenin nüfusları altında kaldıkları için hakikatte vali âyanlardı...».¹²²

Anadolu'da kurulan bu 'âyân'-'derebeyi' 'hanedanları'nın başlıcaları şunlardı. Batı Anadolu'da Büyük Menderes vadisinden Marmara'ya kadar uzanan bölgede Karaosmanoğulları; Yozgat, Kayseri, Amasya, Ankara, Niğde ve bir ara da Tarsus yörelerinde Çapanoğulları; Trabzon, Samsun, Erzurum ve Sivas yörelerinde Canikli Ali Paşa ve oğulları. Bu üçü, Anadolu'yu aralarında paylaşmak için birbirleriyle çekişen büyük hanedanlardı. Bunlardan başka, ikincil 'âyân'-'derebeyleri' ise, Muğla'da İlyasoğulları; Antalya'da Tekeli İbrahim; İsparta ve Eğridir'de Yılanlıoğulları; Payas ve Adana yörelerinde Küçük Alioğulları; Trabzon'da Cemşitoğulları ve Şatıroğulları; Rize'de Tuzcuoğulları idi. Rumeli âyanları da en az Anadolu'dakiler kadar güçlenmişlerdi.¹²³

(120) MORTDTMANN, (J.H.); s. 206.
[LEWIS, (B.)].

(121) BOWEN, (H.); s. 778.

(122) UZUNÇARŞILI, (İ.H.); loc. cit., s. 437-8.

(123) Bak.,

BOWEN, (H.); s. 778;

MORTDTMANN, (J.H.); s. 207;

[LEWIS, (B.)].

UZUNÇARŞILI, (İ.H.); loc. cit., s. 436-7, 609-17,

—————; Âyân, s. 41-2.

Merkezci hükümetin, İstanbul'un egemenliğinin Bizans'ın son günlerindeki gibi Marmara kıyılarına indirgenmiş olmasından büyük rahatsızlık duyduğu şüphesizdir. Nevar ki, varlığına karşı dıştan gelen tehlikeleri karşılamak için, 1787 de başlayan Rus savaşında olduğu gibi, âyân hanedanlarının gönderdiği ordularla savaşmak zorunda kalması,¹²⁴ merkez hükümetini bir açmazsa sokmuştur. Bu nedendir ki âyânlığı kaldırmak yolunda 1786 da alınan karar uygulanamamış; 1790 da merkez, âyânları tanıdığını teyid etmiştir.¹²⁵ 1807 de Padişah ile âyânlar arasında imzalanan 'Sened-i İttifak'¹²⁶ ise, İstanbul'a getirdikleri onbinlerce kişilik kuvvetlerinin gölgesinde, âyânların, statülerini garantiye alma çabalarının bir ürünüdür.

Merkez hükümetin yakındığı her konu, bir kısır döngü içinde merkezi rahatsız eden başka konuların nedeni ya da sonucu gibi görünmüştür. Ayakta kalabilmek ve İmparatorluğun bölgelerini tekrar denetimi altına sokmak için giriştiği çabalar, sonunda onu Avrupa emperyalizminin kucağına itmiştir.

Önceleri, görkemli günler nostaljisi içinde, bütün suç timar düzeninin bozulmasında görülmüş ve bu düzen ıslah edilmek istenmiştir. Bu yöndeki bazı çabalara 1703, 1732, 1777-8 yıllarında rastlanmıştır.¹²⁷ Nevar ki, Osmanlı feodalizminin birinci döneminin bu en önemli kurumu, ikinci feodal çağda yerel beyler güçlendikçe giderek çökmüştür. Bir kaynağa göre 1527-8 de Osmanlı İmparatorluğunda 37,500,¹²⁸ bir başka kaynağa göre 1560 larda 50,000 den fazla¹²⁹ timar dirliği varken, 18 inci yüzyıl sonlarında bunların sayısı 2,500 e düşmüştür. Anadolu yakasındakilerin sayısı ise 1,500 kadardır.¹³⁰ Merkez hükümeti, bırakın timar düzenini ıslah etmek, 1780 ve 1790 larda bu düzenden geri kalanların bozulmasını dahi engelleyememiştir.¹³¹ Timarları ıslah çabalarının boşa çıkmasıyla,

(124) 'Cebeli'lerle birlikte timarlı sipahilerin 1560 larda oluşturduğu 200,000 kişilik savaş gücü, 1768 de 20,000 yöresine inmiştir. Bak., CİN, (H.); s. 72-3, 79.

(125) BOWEN, (H.); s. 778.

(126) Sened-i İttifak için bak., LEWIS, (B.); 'Dustur' maddesindeki ilgili bölüm. EI, Vol. II, s. 640-1.

(127) UZUNÇARŞILI, (İ.H.); 1956, s. 9, 325, 623-4. BELEN, (M.); s. 246.

(128) BARKAN, (Ö.L.); 1970, s. 601.

(129) BAILEY, (F.E.); British Policy and the Turkish Reform Movement, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1942, s. 36.

(130) ibid., s. 36.

(131) BELEN, (M.); s. 253, 263-4.

merkez hükümetin Avrupa kapitalizminden medet ummağa başladığı görülmüştür. İspanya, Hollanda gibi ülkelerden dış borç istenmesi ilk kez 1784 de söz konusu olmuştur. Bu konu 1789 da yeniden ele alınmıştır. Bu ilk denemeler başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da,¹³² bunların 1838 Ticaret sözleşmesine varan gelişmede önemli safhalar olduğu söylenebilir. Merkezci hükümet, artık yavaş yavaş kendisini Avrupa kapitalizminin kollarında güçlendirmek deneyine sürüklenmiştir.

1812 den sonra II Mahmud, geniş bölgelere hükmeden büyük âyân sülalelerini ortadan kaldırmayı başarmıştır.¹³³ Ancak küçük derebeylerin köylüler üstündeki etkisi sürmüş; köy ağaları daha dağınık yarı-feodal unsurlar halinde belirginleşmiştir. II Mahmud, Tanzimat, Birinci Meşrutiyet ve II Abdülhamid dönemlerinde Osmanlı İmparatorluğunda görülen merkezileştirmenin, Osmanlı ekonomisini ivice Avrupa'nın yarı-sömürgesi haline getirmek bahasına elde edilen Avrupa desteğiyle sürdürüldüğü de ayrıca unutulmamalıdır.

'Âyânlık'-'derebeylik' dönemlerinde, yapıyı farklılaştıran diğer neden ve öğelerin de etkisiyle, tarımda arazi-insan-üretim ilişkilerinin ne gibi değişiklikler geçirdiği hakkında tarih çalışmaları yok gibidir.¹³⁴ Bu nedenle bazı ipuçlarından yararlanarak birkaç noktayı belirtmekle yetinmek zorundayız.

Geniş bölgelerde hüküm süren büyük âyânların, bütün köylerle doğrudan ilişki kurdukları düşünülemez. Bu bölgelerde büyük âyânlarla köylüler arasında sarraf ve faizciler, mültezimler, küçük âyân ve derebeylerinden oluşan bir ikinci sömürücü tabaka da, yerel feodalleşme süreci içinde kendi varlığını güçlendirmiştir.

Köylülerin içine düştüğü yeni feodal ilişkiler, bölgeler arasında farklılıklar göstermiştir. Bu arada Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki gelişmeler, günümüzde dahi izi silinmemiş özellikleriyle dikkat çekmektedir. Buralarda, faizciliğin köylüler üzerindeki yıkıcı

(132) *ibid.*, s. 252, 259, 265;

UZUNÇARŞILI, (İ.H.); 1956, s. 599-601.

(133) MORTDTMANN, (J.H.); s. 207.

[LEWIS, (B.)].

(134) BAYKAL, (B.S.); A'yânlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler, TTK Belgeler, 2 (2), 1964, s. 221-5. Bu yayın, merkez hükümetin âyânlıkla ilgili buyruklarından örnekler verir ki, çok değerlidir. Ancak tarihçilerimizin âyânlık düzeninin sosyal ve ekonomik etkileri ve işleyişi hakkında yapacağı çalışmalara büyük bir ihtiyaç vardır.

lığı çok şiddetli olmuştur. 'Ortakçılık' kurumu, yani bir kimseye borçlanan köylülerin, tasarruflarındaki bütün arazi, hayvanlar, tarım araçları ve elde edilecek ürün üstünde, alacaklının ortaklık hakkını kabul etmeleri yaygınlaşmıştır.

«Bu usul ortaklığın en ağır tarafı, ortakçılık ne kadar devam ederse etsin, çiftçinin borcunun hiçbir zaman ödenemeyeceğidir... Borç verilmiş olan paranın miktarı hiç değişmeden devam ettiği için, çiftçinin mülkü (ev, ahır, vsr.), arazisi, hayvanları ve bütün ziraat vasıtaları, ...alacaklının tasarrufunda rehin olarak kabul ediliyordu. Meselâ, borçlu çiftçi, «murâbaa» olmayı reddederek, ortaklıktan vazgeçtiği anda,... bütün (varlığı, Y.S.T.)... alacaklının oluyor, borçlu borcundan ve ortaklıktan tek başına... malını mülkünü terk etmek suretiyle kurtulabiliyordu. Böyle hallerde çiftçi, hayvanları ve vasıtalarıyla alacaklının toprağını işlemesine mukabil, mahsulün ancak üçte birini alıyordu».¹³⁵ Borç verenler arasında daha çok şehirler eşrafının önde gelmesi, köylülerin serfleştirilmesi, hatta yarı-köleleştirilmesine yol açan bu tür gelişmelere karşın, 18 inci yüzyılda âyânlık kurumunun bu bölgelerde yayılmamış olması da ayrıca düşündürücü noktalardır.¹³⁶

18 inci yüzyıl içinde ve 19 uncu yüzyıl başlarında Anadolu'da göçebeliğin daha da yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. II Mahmud döneminde Türkiye'yi gezen bir Avrupalı, aşiretlerin yerleşik tarım yapan köylülere büyük zararlar verdiğini örnekleriyle anlatmıştır.¹³⁷

Özet olarak, 18 inci yüzyıldan Tanzimata kadarki dönemde, tarım nüfus ve üretiminin daha da azalmış, tarımda 'para-pazar' ilişkileri, yerleşik hayat ve belki de teknolojinin gerilemiş olabileceği varsayımı öne sürülebilir. Bu varsayımın denenmesi için bir çok tarih çalışmasına ihtiyacımız olduğu açıktır.

IV.1. OSMANLI TARIMININ YAPISINDA 1838 DEN SONRAKİ DEĞİŞMELER.

Daha sonra yayınlayacağımız bir makalede görüleceği gibi, 1920 lerde Cumhuriyetin devraldığı tarımın yapısı, arazi-insan-üre-

(135) AKDAĞ, (M.); 1950, s. 368-9.

(136) Ayrıca bak.,

TÖKİN, (İ.H.); Şark Vilâyetlerinde Derebeylik, Kısım I-II, Kadro, 11, Kasım 1932, s. 22-9.

Kadro, 12, Aralık 1932, s. 18-24.

(137) BİRİNCİ KÖY VE ZİRAAT KALKINMA KONGRESİ; Türk Ziraat Tarihine bir Bakış, İstanbul, Kongre yayını, 1938, s. 64-5.

tim ilişkileri açısından, içinde kapitalist, küçük üretici, feodal ya da yarı-feodal ögeleri barındıran bir karmaşıklığa sahipti. Bu karmaşıklık, Osmanlı tarım yapısında 17, 18 ve 19 uncu yüzyıl içinde meydana gelen önemli değişiklikleri yansıtmaktaydı. İşte bu bölümde biz 19 uncu yüzyıldaki gelişmelerle ilgili birkaç noktayı ele alacağız. Ancak, önce tarım yapısını etkileyen en önemli faktör olarak, 1838 sonrasında Osmanlı ekonomisinin Avrupa emperyalizmine teslim edilişi hakkında bazı şeyler söylemeden geçemeyeceğiz.

IV.1.1. OSMANLI EKONOMİSİNİN KAPILARININ AVRUPA EM-PERYALİZMİNE AÇILMASI.

Sanayi devriminin itici gücü ile dünya pazarlarını genişletmek isteyen Avrupa kapitalizminin, 1838 ve sonrasında Osmanlı merkez hükümetine kabul ettirdiği 'açık kapı' ve 'kapitülasyonlar' düzeni hakkında çok şey yazılmıştır ki, bu konunun birçok yönü burada ele alınmayacaktır.

Osmanlı merkez hükümeti, 16, 17 ve 18 inci yüzyıllarda Avrupalılara tanıdığı bütün kapitüler ayrıcalıklara rağmen,¹³⁸ kendisini kontrolsüz bir dış ticaret yağmasından oldukça koruyan bazı kurumlarını 1838 e kadar saklayabilmiştir. Bu kurumlar sayesinde, kapitülasyonların Osmanlı ekonomisini bir açık pazara dönüştürmesi, 1838 sonrasına kıyasla önlenmiştir denilebilir.

Avrupalıların 'serbest ticaretleri' önündeki bu engellerin başlıcaları şunlardı. Belli mallarda ithâl ve ihraç tekelleri, 'yed-i vahit' sistemi ile genellikle Osmanlı bürokratlarına verilmiştir. Bunlar, tüccardan çok, vergi tahsildarı gibi davranmış olsalar da, Avrupalı tüccarlar karşısında büyük bir pazarlık gücü olan bir aracı zümre meydana getirmiştir. Bu sistemin Avrupalı tüccarların Osmanlı İmparatorluğuyla yaptıkları ticareti istedikleri biçimde geliştirmelerini engellemiş olduğu açıktır.¹³⁹ Ticaret tekelleri dışında Osmanlıların uyguladığı çeşitli resimler, harçlar, fiyat kontrolleri, ihraç yasakları da, kapitülasyonların 'serbest ticareti' geliştirmek isteyen hükümlerini gerçekte bir hayli etkisizleştirmiştir.¹⁴⁰ Kapitülasyonlara rağmen bir çok Avrupa tüccarı, Osmanlı İmparatorluğunda 'serbest

(138) İNALCIK, (H.); 'İmtiyâzât', passim.

(139) TEMPERLEY, (H.); England and the Near East, The Crimea, (1936), London, Frank Cass and Co. Ltd., 1964, s. 32.

(140) BERKES, (N.); 1964, s. 318.

ticaret' düzeni gibi görünen şeyi, aslında güçlü bir himayecilik düzeni olarak değerlendirmiştir.¹⁴¹

Merkez hükümetin, 19 uncu yüzyıl başlarında, devam edebileceği şüpheli görünen varlığını korumak için Avrupalı güçlerden medet umduğu sırada, İngiltere'nin doğu Akdeniz ticaretine önem vermesi ciddi bir sonuç doğurmuştur ki, bu 1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Sözleşmesidir.

1838 sözleşmesine göre, Osmanlı hükümeti dış ticareti engelleyen bütün uygulamalarından vazgeçmeyi, daha önceki kapitülasyonların yürürlüğünü sınırsız olarak kabul etmeyi, ithalattan % 5 (ad valorem) ve oktruva resminin kaldırılmasından doğacak zararları karşılamak için ihracattan % 12 (ad valorem) vergi almayı; bu oranları tek taraflı olarak değiştirmemeyi, İngiliz iş adamlarına Osmanlı ülkesindeki girişimlerinde kendi vatandaşlarına tanınan hakları vermeyi üstlenmiştir.¹⁴² Bunu 1838 de aynı hükümleri içeren Osmanlı-Fransız ticaret sözleşmesi izlemiş ve bir kaç yıl içinde diğer Avrupa devletleri de aynı ayrıcalıkları elde etmiştir.¹⁴³

1838 kapitülasyonunun birçok ülkeye tanınmasının en önemli sonucu, Osmanlı hükümetinin gümrük vergilerini ayarlama yetkisini yitirmesidir. Gümrük resmini arttırabilmek için, ticaret sözleşmesi yaptığı tarafların hepsini aynı anda bu artışa razı etme zorunluluğu, Osmanlı hükümetini I Dünya Savaşına kadar uğraştıran önemli bir sorun yaratmıştır. İthal vergisinin 1861-1862 de % 8 e (ad valorem) çıkartılması, ihracattan alınan verginin % 1 e ininceye kadar her yıl % 1 azaltılması; ithal vergisinin 1907 de % 11 e yükseltilmesi (ad valorem) büyük güçlüklerle sağlanmıştır.¹⁴⁴

(141) TEMPERLEY, (H.); s. 34.

(142) Sözleşmenin türkçe metni için bak.,
MECMUA-İ MUAHEDAT, C. I, s. 272-5.

(143) TEMPERLEY, (H.); s. 37,
TENGİRŞEK, (Y.K.); Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici
Ticaret Siyaseti,

Tanzimat, C. I.

İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 283.

(144) 1861-1862 değişikliklerini getiren ticaret sözleşmelerinden İngiltere ile yapılanı için bak.,
MECMUA-İ MUAHEDAT, C. I, s. 281-6, C. V, s. 172-8.
1907 değişiklikleri için bak.

5 Nisan 1323, Yüzde 3 Gümrük Resmi Munzamı Hakkında Düvel-i
Sitt-i Munzama ile imza olunan itilafname,
DÜSTUR, I inci tertip, yeni yazı, C. 8, s. 692-5.

1838 i izleyen yıllarda Avrupa'dan Osmanlı ekonomisine yapılan ihracat hızla artmıştır. Örneğin İngiltere'nin ihracatı 1796-1800 döneminde yılda ortalama 125,000 £, 1831 de 900,000 £ iken, 1840 da 1,767,000 £, 1860 da 5,505,000 £, 1880 de 7,240,000 £ ne yükselmiştir.¹⁴⁵

1838 i izleyen yıllarda geleneksel Osmanlı sanayii çökmüş,¹⁴⁶ tarımın yapısında önemli farklılaşmalar başlamış, ve hepsinden daha önemli olarak Osmanlı ekonomisi Avrupa'nın bir yarı-sömürgesi haline gelmiştir.

Osmanlıların 1838 ticaret sözleşmesini imzalamalarının ardından yatan nedenler karmaşıktır. Ancak bunlar arasında, Osmanlı devletinin ve ekonomisinin yeniden canlandırılması için, ekonomiyi dünya ticaretinin etki alanına sokarak kapitalist bir gelişmeyi, uyarmak isteği de bulunabilir.

Tanzimat döneminde arazi mülkiyet ve tasarrufu düzeninde yapılan değişiklikler, merkez hükümetin kapitalist gelişmeyi uyarmak istediğini kanıtlayan önemli olaylardır. Türkiye tarımının bazı kesimlerinin demiryolları ve limanlarla uluslararası pazarlara açılması, üretimde ve tarım yapısında önemli sonuçlar doğurmuştur. Ama arazi hukukunda kapitalist mülkiyet kurumu yönündeki gelişmeler, tarımın sadece pazara açılmış kesimini değil, bütünü etkilemiştir.

1839 'Hatt-ı Şerifi' ile Padişah, vatandaşların can ve mal güvenliğinin korunacağı, bundan böyle herkesin her türlü varlığına istediği gibi tasarruf edip mirascılarına bırakabileceği, 'müsadere'nin yasaklanacağı konusunda yemin etmiştir. Hatt-ı Şerif'in özel mülkiyet düzeninden, kamu refahının gelişmesinin bir ön şartı olarak

(145) SCHUMPETER, (B.); English Overseas Trade Statistics, 1697-1808. Oxford, At the Clarendon Press, 1960, s. 17.

TABLES SHOWING THE TRADE OF THE UNITED KINGDOM..., 1831 to 1840.

London, W. Cloves and Sons ,1843, s. 272-3.

ANNUAL STATEMENT OF THE TRADE OF THE UNITED KINGDOM, 1884,

London, Eyre and Spottswode, 1885, s. 216.

KARAL, (E.Z.); Osmanlı Tarihi, C. VI.

Ankara, TTK yayını, 1954, s. 256.

(146) Bu konuda bak.,

SARC, (Ö.C.); Tanzimat ve Sanayimiz.

Tanzimat, C. I, s. 423-41.

söz etmesi çok önemli bir göstergedir.¹⁴⁷ Gerçekten de, özel birikimin başlıca köstekleyicisi olan 'müsadere' yöntemi, 1840 Ceza Kanunu ile yasaklanmıştır.¹⁴⁸

Tanzimat döneminin arazi tasarruf düzeni ile ilgili en büyük olayı 1858 Arazi Kanunudur. Bu kanunun genel amacı, tarımda özel mülkiyet düzenine geçişi kolaylaştırmak olmuştur.¹⁴⁹ Eski merkezci feodal düzenden kalan 'miri arazi' teriminin kanunda kullanılmış olması bizi şaşırtmamalıdır. 1858 Arazi Kanunu, özel mülkiyet hukukunu getiren zincirin son halkası olan 1926 Medeni Kanununa kadar yürürlükte kalmıştır.

Daha 1807 lerde âyânların hüküm sürdüğü bir topluma giydirilmek istenilen kapitalist elbiseler, acaba feodal toplum yapısında, kapitalistleşme yönünde birdenbire önemli adımlar atılmasının sonucu mu olmuştur? Kanımızca bu soruya olumlu cevap vermek güçtür. Tanzimattan sonra toplum ve tarım yapısında kapitalist filizler belirlenmiş olsa da, üst yapı kurumlarının kapitalistleşme yönünde hızla geliştirilmesi, bize göre, Osmanlı ekonomisini daha rahat sömürebilmesi açısından Avrupa emperyalizminin çıkarlarını yansıtır.

Biraz önce belirttiğimiz gibi, Osmanlı tarımında 1840 lardan itibaren kapitalist üretim ilişkilerinin filizlenmeğe başladığı bir gerçektir. Ancak kapitalist üst yapı düzenlemelerinin geliştiği bu dönemde, tarım yapısının çok güçlü pre-kapitalist öğeler taşıdığı unutulmamalıdır. II Mahmud'un büyük âyânları ortadan kaldırmasından sonra, köy ağaları ve küçük âyân ve derebeyleri, toplum yapısına hakim sınıf olarak yerleşmişlerdir.¹⁵⁰ Bunlar birçok yerlerde köylüleri arazisizleştirmeğe, yarıcı haline sokmağa devam etmişlerdir. Daha önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da geliştiğini gördüğümüz feodal ilişkiler,¹⁵¹ bu dönemde güçlerinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Aydın, İzmir, Bursa, Ankara gibi vilayetlerde yerel fedolizmin kendisini nasıl koruduğunu gösteren, genişlikleri 20,000 dö-

(147) Hatt-ı Şerif of Gülhane, (İngilizce metin), HUREWITZ, (J.C.); Diplomacy in the Middle East, Vol. I. Princeton, D. Van Nostrand Co., Inc., 1956, s. 114-5.

(148) VELİDEDEOĞLU, (H.V.); Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Tanzimat, C. I, s. 176-7.

(149) BARKAN, (Ö.L.); Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, Tanzimat, C. I, s. 369-401.

(150) İNALCIK, (H.); 'Fılâha'..., s. 907-8.

(151) supra., s. 273-4.

nüm ile 200,000 dönüm arasındaki büyük aile mülklerine, ve bunların yarıcılar tarafından işlenmesine dikkat çekilmiştir.¹⁵² Ne var ki, merkezci feodal düzenin çöküşüyle ortaya çıkan boşluğu, sadece yerel feodal ögelerin doldurduğu sanılmamalıdır. Cumhuriyetin devraldığı tarım yapısı içinde çok önemli bir yer tutan, küçük üretici köylü ailesi mülklerinin de, gene 19 uncu yüzyıl içinde güçlendiği varsayımı pek de yanlış olmayacaktır.

Feodal ögeleri güçlü olan bir tarım yapısına kapitalist mülkiyet kurumlarının getirilmesi, sonuçta feodalleri hemen kapitalistleştirmemiş, üst yapı kurumları ile tarımın yapısı arasında bir çok çarpıklıklara yol açmıştır. 1858 Arazi Kanunu, 1926 Medeni Kanunu gibi, zaman içinde yerel feodallerin fiili denetimine giren arazilerde, bunların statülerini bir ölçüde hukukileştirirken, aynı yerlerde mülksüzleşen köylüler sorunu karşısında sessiz kalmıştır.

1840 lardan itibaren Osmanlı İmparatorluğunun, emperyalizmin 'serbest ticaret' sahası haline gelmesi, tarımın üretim yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu alandaki en önemli gelişme, ihracata yönelik üretimin artması ve yaygınlaşmasıdır.

Pamuk ekimi Adana bölgesinde yeniden ele alınmış, ve İzmir bölgesinde eski üretim geliştirilmiştir. Bu vesileyle, az sayıda da olsa ileri teknolojileri yansıtan tarım araçları ithalinin başlaması (1863)¹⁵³ ilginç bir noktadır. Adana'da pamuk üretimi 1888 de 14,000, 1900 da 36,000, 1914 de ise 135,000 balyaya ulaşmıştır.¹⁵⁴ Tütün ekimi Ege, Karadeniz ve Marmara bölgelerinde bir hayli gelişmiştir. 1913 sınırları içindeki tütün üretimi, 1897 de 15,300, 1909 da 21,400 ve 1914 de 41,300 tonu bulmuştur.¹⁵⁵ Demiryollarının geçtiği Konya gibi iç bölgelerde hububat tarımında da ilerlemeler kaydedilmiş ve yeni tarım araçları üretime sokulmağa başlanmıştır.¹⁵⁶ İh-

(152) NICKOLEY, (E.F.); Chapter XII: Agriculture. ed. MEARS, (E.G.); Modern Turkey, New York, The MacMillan Co., 1924, s. 294-6.

(153) BİRİNCİ KÖY VE ZİRAAT KALKINMA KONGRESİ; s. 132-133.

(154) ELDEM, (V.); Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında bir Tetkik, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayını, 1970, s. 84.

(155) ibid., s. 77.

(156) NOVICHEV, (A.D.); The Development of Commodity-Money and Capitalist Relations in Agriculture, ed. ISSAWI, (C.); The Economic History of the Middle East, 1800-1914.

Chicago, The University of Chicago Press, 1966, s. 68.

racata yönelik diğer tarım ürünlerinin de üretim ve ihraç miktarlarında, özellikle 1880 ler ile 1914 arasında önemli artışlar görülmüştür.¹⁵⁷

Ancak tarımın belli kesimlerinde bu üretim artışları ve sınırlı bazı teknoloji ilerlemeleri olurken, tarımın diğer kesimleri büyük bir duraganlık içinde kalmıştır. Çünkü tarımda kaydedilen bu kısmi gelişmelerin hepsi, bir ulusal pazarın kurulamadığı Osmanlı ekonomisinde 'dış ticaret' tarafından uyarılmış olup, toptan bir tarım gelişmesini yansıtmamıştır. Öyle ki, aynı dönemde nüfusları artan şehirleri beslemek için giderek daha çok buğday ve un ithal edilmiştir.¹⁵⁸ Yani dış ticaretin geliştirdiği kesimler, geri teknoloji ve düşük verimli Osmanlı tarımında, yabancı ekonomilere bağımlı adacıklar olmaktan öteye geçememiştir. Osmanlı hükümetlerinin, kaliteli tohumluk dağıtmak, 'tarım reformu meclisleri' toplamak, Tarım Bakanlığı ve eyâlet, sancak ve kaymakamlıklarda tarım müdürlükleri kurmak, tarım okulları açmak, tarım araçları ithalini teşvik etmek gibi tedbirleri,¹⁵⁹ tarımın bütünü üstünde etkisiz kalmıştır denilebilir. Gelişen kesimlerde uyarıcılığı daha çok dış ticaret yapmıştır.

Öte yanda, ELDEM'in ortaya koyduğu gibi, 1880 lerle 1914 arasında Osmanlı ekonomisinde gene de azımsanamayacak bir gelişme görülmüştür.¹⁶⁰ Bugünkü Türkiye sınırları içindeki toplam nüfus artmış,¹⁶¹ şehirli nüfus oranı yükselmiştir.¹⁶²

Ne var ki, Türkiye'nin nüfusu ve üretim kapasitesi 1914-1923 arasında önemli düşüşler kaydetmiştir. Cumhuriyetin devraldığı tarım yapısı, 1880 lerle 1914 arasındaki gelişmenin değil, bu ge-

(157) ELDEM, (V.); s. 71-85.

İSTATİSTİK UMUM MÜDÜRLÜĞÜ; Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi, 1878-1913. Ankara, 1939, s. 55-73.

(158) İSTATİSTİK UMUM MÜDÜRLÜĞÜ; s. 44.

(159) BİRİNCİ KÖY VE ZİRAAT KALKINMA KONGRESİ; s. 76-96.

(160) ELDEM, (V.); passim.

(161) ELDEM, (V.); s. 63.

(162) Yukardaki önerme, aşağıdaki kaynaklara dayanılarak yapılmıştır. BERKES, (N.); 1964, s. 141;

ENCYCLOPEDIA BRITANNICA, 1910-11, Vol. XXVII, s. 426;

CUINET, (V.); Le Turquie D'Asie, Vol. I-IV.

Paris, Ernest Leroux, 1890-1895;

KARAL, (E.Z.); Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı, Ankara, DİE Yayını, 1943, s. 7.

lişmede savaş yıllarında meydana gelen önemli gerilemenin bir uzantısıdır. 1913-1923 arasında hem nüfus azalması, hem şehirli nüfus oranında bir gerileme, hem de toplam üretimde önemli düşüş vardır.¹⁶³

Bu nüfus azalmasının önemli bir nedeni olan nüfusun etnik yapısında I Dünya Savaşı ile Cumhuriyetin kuruluşu arasında meydana gelen değişiklik, tarım yapısı açısından da önemli sorunları hatıra getirmektedir. 1880 lerde, Kars ve Ardahan illeri ve Avrupa yakası dışında bugünkü Türkiye sınırları içinde yaşayan nüfusun % 21 ini Rumlar, Ermeniler ve diğer Hıristiyanlar oluşturmuştur.¹⁶⁴ 1927 sayımına göre ise, Türkiye'de Hıristiyan nüfus % 1 in altına düşmüştür.¹⁶⁵ Osmanlı İmparatorluğunda müslüman olmayan köylülerin ve çiftçilerin, tarımda yeni teknikler uygulamakta ve ihracata yönelik ürünlerin geliştirilmesinde daha öncü bir rol oynadıkları bilinmektedir.¹⁶⁶ Etnik yapıdaki bu değişikliğin, Cumhuriyetin devraldığı tarım yapısında, 1910 lara göre meydana gelen gerilemede önemli bir neden olduğu söylenebilir. Özellikle Ermenilerin daha çok buldukları doğu ve güneydoğu illerinde, Hıristiyan köylü nüfusunun ortadan kaldırılması, kanımızca, bu bölgelerdeki Müslüman feodal ögelerin Cumhuriyet dönemine daha da güçlenerek girmelerine yardım etmiştir.

V. DEĞERLENDİRME

15 ve 16 ncı yüzyıllarda, içinde merkezci olmayan ögeler buldursa da, Osmanlı tarımına, 'timar' sistemiyle oluşan merkezci feodalizmin hakim olduğunu söyleyebiliriz. Ne var ki, bu merkezci sistem 16 ncı yüzyılın sonlarından itibaren güçsüzleşmiştir. 17 ve 18 inci yüzyıllarda, merkeze karşı yarı bağımsız yerel feodal güçler ortaya çıkmıştır. Tarımın yapısında bunların önemi giderek artmıştır. Bu değişikliğin önemli nedenleri arasında, 16 ncı yüzyıl nüfus artışlarını, aynı yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı savaş girişimlerinin ölçek ve niteliklerindeki değişiklikleri, 16 ve 17 in-

(163) 1913-1923 arasında bugünkü Türkiye sınırları içindeki nüfus % 20 oranında azalmıştır. Bak.,
ELDEM, (V.); s. 63.

TÜRKAY, (O.); Türkiye Nüfusu,
Ankara, SBF Yayını, 1960, teksir, s. 7.

(164) CUINET, (V.); Vol. I-IV den yaptığımız taramanın sonuçlarına göre.

(165) DİE; İstatistik Yıllığı, 1929, s. 42-3.

(166) NOVICHEV, (A.D.); s. 68.

ci yüzyıl fiyat enflasyonunu, ve Avrupa-Osmanlı iktisadi ilişkilerinde meydana gelen gelişmeleri gösterebiliriz.

Yerel feodal ögelerin güçlenmesi, 18 inci yüzyılda büyük 'âyân' ailelerinin Anadolu ve Rumeli'nin birçok bölgelerinde merkezin tarım üstündeki denetimini ortadan kaldırdığı bir düzeye ulaşmıştır. 19 uncu yüzyıl başlarında, ekonomisini iyice Avrupa kapitalizmine teslim etmek karşılığında sağladığı dış destekle, Osmanlı merkez hükümeti bu büyük âyânlıkları yok etmeği başarmışsa da, bu yüzyıl boyunca tarım yapısının egemen ögesi, âyânlardan kalan boşluğu dolduran, ikinci derece yerel feodal ve yarı feodal güçler olmuştur.

Tanzimat sonrasında Osmanlı merkez hükümetinin giriştiği 'serbest dış ticaret' ve 'kapitalist yolla' kalkınma deneyi, bu prekapitalist tarım yapısı üstünde bazı çarpık etkilere yol açmıştır. Osmanlı ekonomisi Avrupa'nın bir yarı sömürgesi olurken tarımda belli bir gelişme de görülmüştür. Ancak bu gelişme, Osmanlı tarım yapısında, dış ticaret tarafından uyarılmış ve Avrupa metropollerine bağımlı adacıkların dışına taşamamıştır.

Osmanlı tarım yapısında, özellikle 19 uncu yüzyılın sonlarından itibaren bazı kapitalist filizler ortaya çıkmıştır. Bunların daha çok müslüman olmayan tarım nüfusu arasında geliştiği söylenebilir. Türkiye nüfusunun etnik yapısında I Dünya Savaşı ile 1920 ler arasında meydana gelen önemli değişiklik, Cumhuriyetin devraldığı yapıda bu kapitalist filizlenmeler açısından bir gerilemeye yol açmıştır.

Bir başka makalemizde tartışılacağı gibi, 1920 lerden sonra, Türkiye tarımının hakim ögesi olan küçük üreticilik, bir yanda oldukça yaygın yarı feodal güçlerle, öte yanda 1950 lere kadar pek gelişemeyen ve birkaç yörede sınırlı kalan kapitalist üretim ilişkileriyle bir arada var olmuştur. Ancak, büyük mülklerin çoğunda görülen yarı feodal özellikler, hem Cumhuriyette gerçekleştirilmek istenilen sanayileşmenin iç finansmanını kısıtlamış; hem de tarımdaki kapitalistleşmenin, üretim ve mübadele ilişkilerinde bazı prekapitalist kalıntıları içeren melez bir kapitalistleşme olması sonucunu doğurmuştur. Türkiye'deki sanayileşmenin imkân sınırlarını, bir yanda ekonominin dış ilişkileri, öte yanda dış ekonomik çevrelerin çıkarlarına bağımlı bir ticaret burjuvazisi ile yarı feodal özellikleri ağır basan büyük arazi sahipleri arasındaki organik bağların siyasi ve iktisadi sonuçları meydana getirmiştir. Bu sınırlar

içinde, tarımdaki küçük üreticiliğin sanayileşmeye yapabildiği katkı da cılız kalmıştır.

Cumhuriyet dönemindeki tarım yapısı, iktisadi gelişmenin hızını ve niteliklerini belirleyen önemli bir etken olmuştur. Bu yapı hakkındaki düşüncelerimizi daha sonra yayınlayacağımız bir makalede ele alacağız. Bu yazımızda belirtmek istediğimiz nokta, bu yapının, 15 ve 16 ncı yüzyılların merkezci Osmanlı feodalizminin değil, onun güçsüzleşmesiyle ters orantılı olarak gelişen ve 1838 den sonra iyice emperyalizmin sömürü alanına giren yerel feodalizmin ve küçük üreticiliğin bir uzantısı olduğudur.

KISALTMALAR

- AHF : Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
DİE : Devlet İstatistik Enstitüsü.
DTCF : Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
EI : The Encyclopedia of Islam, New Edition.
ESS : The Encyclopedia of the Social Sciences, Seligman edisyonu.
İF : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.
İÜİFM : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
JEH : The Journal of Economic History.
JEL : Journal of Economic Literature.
QJE : The Quarterly Journal of Economics.
REStat : The Review of Economics and Statistics.
SBF : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
TTK : Türk Tarih Kurumu.
TBMMZC : Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi.
TTOSOTBB : Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları Ticaret Borsaları Birliği.

BİBLİYOGRAFYA

AKDAĞ, (M.); Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti, Kısım 1.

TTK Belleten, 13 (51), 1949.

—————; Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti, Kısım 2,

TTK Belleten, 14 (55), 1950.

—————; Türkiye'nin İçtimai ve İktisadî Tarihi, C. 1, Ankara, DTCF Yayını, 1959.

—————; Celâli İsyânları, 1595-1603. Ankara, DTCF Yayını, 1963.

—————; Celâli İsyânlarında Büyük Kaçgunluk, 1603-1606. Tarih Araştırmaları Dergisi, 2 (2/3), 1964.

—————; Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, C. 2, Ankara, DTCF Yayını, 1971.

AKSOY, (S.); Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969.

ANNUAL STATEMENT OF THE TRADE OF THE UNITED KINGDOM, 1884, London, Eyre and Spottwoode, 1885.

AVCIOĞLU, (D.); Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968.

BAILEY, (F.E.); British Policy and the Turkish Reform Movement, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1942.

BARKAN, (Ö.L.); Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri,

Ankara, Çığır Mecmuası Yayını, 1937.

—————; Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü,

Ülkü, 9 (49, 50, 53), 1937; 10 (56, 57, 59), 1937-1938.

—————; Türkiye'de Toprak Meselelerinin Tarihi Esasları, Ülkü Dergisi, 11 (61, 63, 64), 1938.

—————; Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Arazi Kanunnamesi,

Tanzimat, C. 1,

İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.

- BARKAN, (Ö.L.); XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, C. I, Kanunlar, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını, 1943.
- ; Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar, İÜİFM, 15 (1/4), 1953-1954; 17 (1/4), 1955-1956.
- ; Türkiye'de Servaj Var mıydı? TTK Belleten, 20 (78), 1956, s. 237-46.
- ; Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar, İÜİFM, 23 (1/2), 1962-1963.
- ; XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri, TTK Belleten, 34 (136), 1970.
- BAYKAL, (B.S.); A'yânlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler, TTK Belgeler, 2 (2), 1964.
- BELEN, (M.); Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler, (1865) Çev. M. Ziya, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931.
- BERKES, (N.); The Development of Secularism in Turkey, Montreal, McGill University Press, 1964.
- ; Türkiye İktisat Tarihi, C. 1. İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969.
- ; Türkiye İktisat Tarihi, C. 2, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1970.
- BEŞİKÇİ, (İ.); Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller, İstanbul, E. Yayınları, 1969 .
- BİRİNCİ KÖY VE ZİRAAT KALKINMA KONGRESİ; Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul, Kongre Yayını, 1938.
- BOWEN, (H.); 'A'yân' maddesi, EI, Vol. 1.
- BRAUDEL, (F.P.); Prices in Europe from 1450 to 1750, SPOONER, (F.).
- ed. RICH, (E.E.); The Cambridge Economic History of Europe, Vol. 4, WILSON, (C.H.) Cambridge, At the University Press, 1967.
- CHENERY, (H.B.); Development Patterns: Among Countries and Over Time, TAYLOR, (L.). REStat, 50 (4), 1968.
- CİN, (H.); Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşmesi. Ankara, AFH Yayını, 1969.
- CLOUGH, (S.B.); Economic History of Europe, COLE, (C.W.) Boston, D.C. Heath and Co., 1966.

- COLES, (P.); The Ottoman Impact on Europe, London, Thames and Hudson, 1968.
- CUINET, (V.); Le Turquie D'Asie, Vol. 1-4. Paris, Ernest Leroux, 1890-1895.
- DİE; İstatistik Yıllığı, 1929.
- DİVİTÇİOĞLU, (S.); Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, İstanbul, İF Yayını, 1967.
- ELDEM, (V.); Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında bir Tetkik, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayını, 1970.
- 'The OTTOMAN EMPIRE' maddesi, Encyclopedia Britannica, 1910-1911 baskısı, c. 17.
- EPSTEIN, (M.); The Early History of the Levant Company, (1908), Reprints of Economic Classics, New York, August M. Kelley, 1968.
- ERDEMLİ, (S.); Millî Emlâk: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan 1-7-1964 TAN, (C.N.) Tarihine Kadar Uygulanan Hükümler, Ankara, TTOSOTBB Yayını, 1964.
- GIBB, (H.); Islamic Society and the West, A Study of the Impact of BOWEN, (H.) Western Civilization on Muslim Culture in the Near East, London, Oxford University Press, 1950.
- GODELIER, (M.); Asya Tipi Üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimleri, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1966.
- GÖKBİLGİN, (T.); 'Dirlik' maddesi, Meydan-Larousse, C. 3.
- HUREWITZ, (J.C.); Diplomacy in the Middle East, Vol. 1, Princeton, D. Van Nostrand Co., 1956.
- İNALCIK, (H.); Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine bir Tetkik Münasebetiyle, TTK, Belleten, 14 (60), 1951.
- ; Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar, C. 1, Ankara, TTK Yayını, 1954.
- ; İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi, İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, 1 (1), 1959, s. 29-46.
- ; The Nature of Traditional Society, ed. WARD, (R.E.); Political Modernization in Japan and Turkey, RUSTOW, (D.A.) Princeton, Princeton University Press, 1964.
- ; Adaletnameler, TTK. Belgeler, 2 (3/4), 1965.
- ; A Note on the Turco-Iranian Economic Ties in History, Papers Read at the R.C.D. Seminar on Common Cultural Heritage, Tehran, RCD Yayını, 1965.
- ; Capital Accumulation in the Ottoman Empire, JEH, 29 (1), 1969.

- İNALCIK, (H.); 'Fılahâ' maddesinin 'The Ottoman Empire' bölümü, EI, Vol. 2.
- ; 'İmtiyâzât' maddesinin 'The Ottoman Empire' bölümü, EI, Vol. 3.
- İSKÂN KANUNUNUN 2-V-1932 TARİHLİ 'ESBABI MUCİBE LAYİHASI', TBMMZC, Devre IV, C. 23, s. 87 ye ek mazbata.
- İSTATİSTİK UMUM MÜDÜRLÜĞÜ; Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi, 1878-1913. Ankara, 1939.
- JOHNSTON, (B.F.); Agriculture and Structural Transformation in Developing Countries : A Survey of Research, JEL, 8 (2), 1970.
- KARAL, (E.Z.); Osmanlı İmparatorluğu'nun İlk Nüfus Sayımı, Ankara, DİE Yayını, 1943.
- ; Osmanlı Tarihi, C.6. Ankara, TTK Yayını, 1954.
- KARAMURSAL, (Z.); Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara, TTK Yayını, 1940.
- KÖPRÜLÜ, (F.); Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, 1 (1), 1931.
- ; Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Ankara, TTK Yayını, 1959.
- KUZNETZ, (S.); Modern Economic Growth : Rate Structure and Spread, New Haven, Yale University Press, 1966.
- KÜÇÜKÖMER, (İ.); Düzenin Yabancılaşması, İstanbul, Ant Yayınları, 1969.
- LEWIS, (B.); The Emergence of Modern Turkey, London, Oxford University Press, 1961.
- ; İstanbul and the Civilization of the Ottoman Empire, Norman, University of Oklahoma Press, 1963.
- ; 'Dustûr' maddesinde 'Sened-i İttifak' bölümü, E. I. Vol. 2.
- LEWIS, (G.L.); 'Bidlis' maddesi, EI, Vol. 1.
- LYBYER, (A.H.); "Feudalism" maddesinin "Saracen and Ottoman" bölümü, ESS, Vol. 6, s. 210-3.
- MANSEL, (A.M.); Yeni ve Yakın Çağlar Tarihi, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, 1942.
- MARDİN, (Ş.); Historical Determinants of Stratification, Social Class and Class Consciousness in Turkey, Ankara, Faculty of Political Sciences, (tarihsiz teksir).
- ; «Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi, Bugünkü ve Yarının Türk Toplum Yapısı» Bildirisi Üstüne Düşünceler, Mimarlar Odası Mimarlık Semineri, 1969. Ankara, Mimarlar Odası Yayını, 1970.

- MARX, (K.); Pre-Capitalist Economic Formations, London, Lawrence and Wishart, 1964.
- ; Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri, Ankara, Sol Yayınları, 1967.
- MECMUA-İ MUAHEDAT, C.1, 5.
- MITRANY, (D.); "Land Tenure" maddesinin "Eastern Europe and Near East" bölümü, ESS, Vol. 9, s. 99-106.
- MORTDTMANN, (J.H.); 'Derebey' maddesi, [LEWIS, (B.)] EI, Vol. 2.
- MUCHUL, (M.Y.); Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında bir Vesika, TTK Belgeler, 2 (3/4), 1965.
- NEŞRİ; Kitab-ı Cihan-Numa, Ankara, DTCF Yayını, 1949.
- NICKOLEY, (E.F.); Chapter XII: Agriculture, ed. MEARS, (E.G.); Modern Turkey, Politico-Economic Interpretation, 1908-1923. New York, The MacMillan Co., 1924.
- NOVICHEV, (A.D.); The Development of Commodity-Money and Capitalist Relations in Agriculture. ed. ISSAWI, (C.); The Economic History of the Middle East, 1800-1914, Chicago, The University of Chicago Press, 1966.
- ÖLÇER, (C.); Nadir bir kaç Osmanlı Sikkesi, TTK Belgeler, 4 (7/8), 1967.
- ÖZTUNA, (T.Y.); Türkiye Tarihi, C. 6, İstanbul, Hayat Kitapları, 1965.
- ; Türkiye Tarihi, C. 7. İstanbul, Hayat Kitapları, 1965.
- ; Türkiye Tarihi, C. 8. İstanbul, Hayat Kitapları, 1965.
- PARRY, (J.H.); Transport and Trade Routes. ed. RICH, (E.E.); The Cambridge Economic History of Europe, Vol. 4, WILSON, (C.H.) Cambridge, At the University Press, 1967.
- POLIAK, (A.N.); Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon, 1250-1900, London, Asiatic Society, 1939.
- SAHİLLİOĞLU, (H.); XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Raici, TTK Belgeler, 1 (2), 1964.
- SARC, (Ö.C.); Tanzimat ve Sanayiimiz. Tanzimat, C. 1. İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.
- SCHUMPETER, (E.B.); English Overseas Trade Statistics, 1697-1808, Oxford, At the Clarendon Press, 1960.
- SENCER, (Muzaffer); Osmanlı Toplum Yapısı, İstanbul, Ant Yayınları, 1969.

SENCER, (Muammer); Toprak Ağalığının Kökeni, İstanbul, Tel Yayınları, 1971.

STAVRIANOS, (L.S.); The Balkans Since 1453, New York, Holt Rinehart and Wilson, 1958.

ŞANDA, (H.A.); Reaya ve Köylü, (1931). İstanbul, Habora Kitabevi Yayını, 1970.

TABLES SHOWING THE TRADE OF THE UNITED KINGDOM... 1831 to 1840,

London, W. Cloves and Sons, 1843.

TAYLOR, (L.); Development Patterns: A Simulation Study, OJE, 83 (2), 1969.

TEMPERLEY, (H.); England and the Near East, The Crimea, (1936), London, Frank Cass and Co., 1964.

TENGİRŞEK, (Y.K.); Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti,

Tanzimat, C. 1.

İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.

TOYNBEE, (A.J.); Turkey,

KIRKWOOD, (K.P.)

New York, Charles Scribner's Sons, 1927.

TÖKİN, (İ.H.); Şark Vilayetlerinde Derebeylik, Kadro, 1 (11,12), 1932.

—————; Türkiye Köy İktisadiyatı: Bir Millî İktisat Tetkiki, İstanbul, Kadro Mecmuası Yayını, 1934.

TÜRKAY, (O.); Türkiye Nüfusu, Ankara, SBF Yayını, 1960, teksir.

UZUNÇARŞILI, (İ.H.); Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, C.1.

Ankara, TTK Yayını, 1943.

—————; Osmanlı Tarihi, C. 1, (1947).

Ankara, TTK Yayını; 1961.

—————; Osmanlı Tarihi, C.2, (1949).

Ankara, TTK Yayını, 1964.

—————; Osmanlı Tarihi, C.3, Kısım 1.

Ankara, TTK Yayını, 1951.

—————; Osmanlı Tarihi, C.3, Kısım 2.

Ankara, TTK Yayını; 1954.

—————; Osmanlı Tarihi, C. 4, Kısım 1.

Ankara, TTK Yayını; 1956.

—————; Osmanlı Tarihi, C.4, Kısım 2.

Ankara, TTK Yayını; 1959.

—————; 'Âyân' maddesi,

İslâm Ansiklopedisi; C.2.

VAN NIEUWENHUIJZE, (C.A.O.); Contacts Between Near East and West and the Problems of Modernization,

ed. VRIES, (E. de); Essays on Unbalanced Growth: A Century of Disparity and Convergence,

The Hague, Mouton and Co., 1962.

VASILIEV, (A.A.); History of the Byzantine Empire, 324-1453, Vol. 2, (1952).
Madison, The University of Wisconsin Press, 1958.

VELAY, (A. du); Essai sur L'Histoire Financière de la Turquie,
Paris, Arthur Rousseau, 1903.

VELİDEDEOĞLU, (H.V.); Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat,
Tanzimat, C. 1.

İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.

YÜZDE 3 GÜMRÜK RESMİ MUNZAMI HAKKINDA... İTİLAFFNAME, 5
NİSAN 1323,

DÜSTUR, I inci tertip, yeni yazı, C. 8.